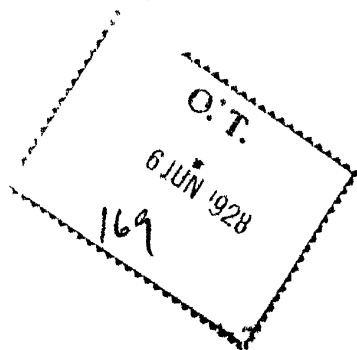

રોપકારી પુરુષ

યાને

દંબદાસનું રાજનાથું.

૧૩૯-૧૯

:: અનુવાદક ::

ધીરજલાલ વીમનલાલ દેસાઈ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૮૧૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પત્રોપડાઈ પુસ્તક

વિષય ૮ - :૨

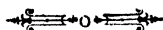
મુંબઈ ઈલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતાએ પ્રમાણ
તથા લાયબ્રેરી પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરેલું.

પરોપકારી પુરુષ

ચાને

દંભદાસનું રાજનામું.

એક રમ્ય પંચાંકી આખ્યાન

"Inherent goodness seems most strange"

સ્વાભાવિક સજનતાનું સ્વરૂપ અતિ વિચિત્ર લાગે છે.

ખીજી આવૃત્તિ.

પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૮૪.

સને ૧૯૨૮.

અનુવાદક

તથા પ્રસિદ્ધ કર્તા

ધીરજલાલ ચીમનલાલ દેસાઈ.

કર્મિત ખાર આના.

સર્વ હક સ્વાધીન

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૬૮.

સને ૧૯૧૨.

(ગોધરા)

આવૃત્તિ બીજી

પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૮૪.

સને ૧૯૨૮.

(વીરમગામ)

મુદ્રક:-શેઠ મણીલાલ શીવલાલે પોતાના “ધી શેઠ બ્રધર્સ
પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ”માં છાપ્યું. બોરસી બજાર-વીરમગામ

અનુક્રમણિકા

વિષય	પાનું
મુખ પૃષ્ઠ	૧
અનુક્રમણિકા	૩
નિવેદન	૫
પાત્રજન	૬
નાનિક	૧૧
અંક પહેલો	૧
અંક બીજો	૨૫
અંક ત્રીજો	૪૮
અંક ચોથો	૭૦
અંક પાંચમો	૯૩
ભરત વાકય	૧૧૬

અનુક્રમણિકા,

વિષય	પાનું
કવિનું જીવન ચરિત્ર	૧
શુદ્ધિ પત્ર	૧૮

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઓપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૮૧૮
૮-૧૧

નિવેદન.

આ પુસ્તક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ “ગોલ્ડસ્મિથ”ની એક સુંદર કૃતિ નામે “ગુઠ નેચર્ડ મેન”નો ગુર્જર ગીરામાં અનુવાદ છે. મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તક કેટલીક આગળ વધેલી શાળાઓમાં તથા પાઠશાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઘણીવેળા શીખવવામાં આવે છે, એમાં એવો તો રસ ભરેલો છે કે તે એક વાર વાંચ્યા પછી ફરી ફરી વાંચવા ઇચ્છા થાય છે. આવા આખ્યાનોના પાશ્વિમાત્ય દેશોમાં એ મોટા વિભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે. હર્ષાન્ત અને શોકાન્તઃ તેમાં આ હર્ષાન્ત આખ્યાનના વર્ગમાં આવે છે અને એ વિભાગ આપણુ શાસ્ત્ર કારોએ પણ માન્ય કરેલો છે.

આ આખ્યાન ગુર્જરગીરામાં ઉતારવાની પ્રથમ શરૂઆત સને ૧૯૦૧ની સાલમાં થઈ હતી, તે પછી ઘણા સમય સુધી પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ન હોવાથી પડી રહેલું. તે હરમ્યાન ઘણા રસિક જનોના વાંચવામાં આવ્યું; તેમ કરતાં તેની એક હસ્ત લીખીત પ્રત ગુપ્ત થઈ, અને તેનો કાંઈ ગેર ઉપયોગ અન્યથી ન થાય તેવા ઇરાદાથી તે તાત્કાલીક છપાવી દેવાની જરૂર જણાતાં સને ૧૯૧૨માં એક મિત્રની સહાયતાથી હિતાવળથી છપાવી દેવામાં આવ્યું. કેળવણી ખાતાના નેતા તરફ મોકલતાં તે ઇનામ તથા લાયબ્રરી પુસ્તક તરીકે મંજૂર થયું. પ્રથમ આવૃત્તિ માં કેટલીક ખામીજણાવાથી તે જાહેરમાં સુકવામાં આવ્યું નહોતું એટલે કેઠપણ પુસ્તક વેચનાર મારફત ખજારમાં વેચાયું નથી. ધીમે ધીમે ઇનામ તથા લાયબ્રરી પુસ્તક તરીકે માગણી થતાં છપાયેલી પ્રતો ખલાસ થઈ ગઈ અને એ રીતે હાલ આ નવી આવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો.

આ નવીન આવૃત્તિમાં ખીજો કાંઈ ખાસ સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો નથી પરંતુ અંતિમ કરતાં પુસ્તકનું કદ જરા મોટું કરવામાં આવ્યું છે. અને સારા કાગળ વાપરવામાં આવ્યા છે તથા મોટા ટાઇપમાં, વાંચતાં આંખને સહેજ પણ ખેંચવી ન પડે તેવી રીતે છપાવવા તજવીજ રાખી છે. કેટલાક સિધ્ધાંતિ વાક્યો તથા ભાષ મળે તેવા વચનો મોટા ટાઇપમાં તરત દેખાઈ આવે અને ધ્યાન ખેંચાય તેવી રીતે છપાવ્યા છે.

આ બાળ વૃદ્ધને આ પુસ્તક રસથી વાંચવા જેવું છે અને જે એક વખત, રસથી વાંચશે તે જરૂર ફરી ફરી વાંચવા લલચાશે, એટલુંજ નહીં પણ જ્યારે જ્યારે શાળા પાઠશાળામાં મુળ અંગ્રેજી પુસ્તક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે શીખવાનું હશે, ત્યારે ત્યારે આ ગુજરાતી વિદ્યાર્થી વર્ગને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે, અને જે અંગ્રેજી જાણનારને ગુજરાતી સાકું શીખવાની ઇચ્છા હોય તેને અવશ્ય વાંચવા જેવું થઈ પડે એવો હેતુ પણ રાખવામાં આવ્યો છે. સૂઝ વાંચનાર જોઈ શકશે કે આ આખ્યતના કેટલાક પાત્રજનના નામો “યથા નામા તથા ગુણા” એ સિદ્ધાંત અનુસાર રાખવામાં આવ્યો છે.

આશા છે કે આ નવિન આવૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓને, મુજ વાંચક વર્ગને તથા ગુજરાતીના પરદેશી અભ્યાસી તથા રસ લેનારને ઉપયોગી તથા બે ઘડી બિનોદદાયી થઈ પડશે, અને તેમ થાય તો જ અનુવાદકને તેનો શ્રમ સફળ માનવાનું કારણ રહેશે. આજ પુસ્તકના ભરત વાક્યની છેલ્લી બે લીટી અત્રે ઉતારી આ નિવેદન સમાપ્ત કરીશું.

દ્વૈપ દેજો જ્યાં ઘટે,

શાજો ભલા જ્યાં થઈ શકે;

પરોપકારી પુરૂષ પણ,

વાંચક વિવેચક સહુ થશે,”

વિરમગામ.

અશોક પઠી,

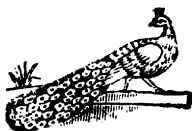
ત્રિત્ર શુક્લ પક્ષ સંવત

૧૯૮૪ તા. ૨૭-૩-૨૮.

મંગળવાર

ધીરજલાલ ચીમનલાલ દેસાઈ.

આમૈદ.

પાત્રજન,

(પુરુષવર્મ.)

મધુવન...પ્રસ્થાન પુરના એક શ્રીમાન ગ્રહસ્થ
સુધાનંદ...શ્રીમાન મધુવનના કાકા.
બળતારામ ... શ્રીમાન મધુવનના એક મિત્ર
લલુતારામ....બળતારામનો પુત્ર
દંબદાસ...બળતારામનો મિત્ર
દુર્ભાગિસિંહ....દંબદાસનો મંત્રી
જેમલ...શ્રીમાન મધુવનનો જુનો નોકર
ધનલાલ...બેલીક
ફરીદખાન ...સીપાઇ
રસોઈજો, પગી, નોકર, છોકરો વિગેરે

(સ્ત્રી વર્મ)

ભુલક્ષ્મી....બળતારામના વાંલી પછામાં રહેલી સગીર દ્રવ્યવાન
કન્યા.
વસુદા...બળતારામને ત્યાં આવેલી કુમારીકા.
બહુસ્મિતા....બળતારામની સ્ત્રી.
ગુલબા....ભુલક્ષ્મીની દાસી.
ધર્મશાળાની રખેવાળ વિગેરે.

નાન્દિ.

જીવન એજ હિયાડતું ચિતરાગ સવે' છોડીને,
'સામાન્ય શ્રમ જન સર્વને' એ વાતને અવલોકિને,
શાંત રીતે શરણ થઈ પ્રવૃત્તિ માર્ગે જાય છે,
સંસારને બહેવારના દુઃખ અર્ધ જ્યાં વિસરાયછે. ૧

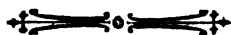
ખટખટ તણો છે સમય આ ચિંતા ફરંતી ચોગમે,
દોષ દેશે કોઈના આતુર કવિ કદિ ત્યાં બમે,
સખળસાથી સાથમાં વિધિ બળે ઉન્નત થવું.
મોટા તણા સાથી થયાતો સહન પણ કરવું ઘણું. ૨

રાજ્ય સેવક વળી લેખક એક ચિંતા ઉર ધરે,
પ્રજા અને વાંચક જનોના મન મનાવા બેઉમથે,
ઉદ્યોગ ઉભય આહરે સત્તા અને યશ કારણે,
તેજ આશા, તેજ શંકા, તેજ મંછા મન ધરે, ૩

સામે થવા, છોડી જવા, એ કોઈની શક્તિ નથી,
વાંકાં વચન મુણતાં છતાં બોલાય નવ મુખથીજરી,
સમજ વિના બબડાટ કરતા ઘણા જણા બહુ કોષમાં
પંજર પડેલા સિંહને કુતરા ભસે જ્યમ થોકમાં. ૪

રાજ્યના સેવક કદિ સાધન અને સંપત્તિથી,
 ખુશી કરે જન સર્વને એમાં નવાઈ તો નથી,
 ગરીબ બિચારા કવિજનોઃ જાણી જડેતો વિનવશે,
 પોતા તણી પાસે નથી દ્રવ્ય અન્યને શું આપશે. ૫

વેચે વિચારો જે નહિ તે તોલ આનો તોલશે,
 એમ જાણી આ કવિ કદી કોથલી નવ ખોલશે,
 હસે પ્રશંસા પાત્ર આ થાઓ પ્રશંસા તો લલે,
 સોંપણ કર શંકા વિના ગુણને અને તમને હવે. ૬

અંક ૧ લો.

સ્થળ: પ્રસ્થાનપુરમાં શ્રીમાન મધુવન શેઠના મકાનનો એક ખંડ.

શ્રીમાન મુધાનંદ તથા જેમલ વાતો કરતા પ્રવેશ કરે છે.

મુધાનંદ: ભલા જેમલ, તારા સ્વતાંત્ર પશુ સત્ય વચનને ક્ષમાની જરૂર નથી. તારી નિમકહલાલી એજ એનો બહલો.

જેમલ: મારાથી તોછડા તો શું પશુ સાહેબ ગુસ્સે થયા શિવાય રહેવાતું નથી. તમે-આવા ભલા અને લાયક ગૃહસ્થ તમારા ભત્રીજા અને મારા શેઠને-વારસામાંથી ખાતલ કરવા ધારો છો ? બધી દુનીયા તેને ચાહે છે.

મુધાનંદ: અલ્યા જેમલ, તું બુદ્ધ્યો ! એમજ કહેને કે એ બધી દુનીયાને ચાહે છે. એજ એની ખામી.

જેમણે: એમણે નાનપણથી લમને જોયા નથી તોપણ મારી તો આત્રીજ છે કે તમારા કરતાં કોઈ તરફ તેમનું હેત વધારે નથી.

સુધાનંદ: તેનો સ્નેહ મારા પ્રત્યે હોય કે નહીં તેથી શું ? જે હૃદય ઠગ અને છેલ્લે જેવા માટે હીત ધરાવતું હોય ત્યાં મને જગ્યા મળે તેમાં મારે કુલાવાનું શું ?

જેમણે: હું કબુલ કરું છું કે એ અનિશ્ચય લોળા-ભલા છે. દરેક માણસ સાફ તેમને લાગણી છે. આ પળે તે એક સાથે આનંદ કરે, તો ખીજી પળે ખીજા સાથે આંસુ સારે. પણ વાડ એ બધી શીખવણો કેની?

સુધાનંદ: ખરેખર મારી તો નહીંજ. ખંગ દેશથી લખેલા મારા પત્રો એની બુલને સખળ ન કરતાં એને સુધારે તેવા હતા.

જેમણે: શેઠ, તમારી માફી માગી મારે કહેવું પડે છે કે, તમારા કાગળોથી તો લાગ્યેજ એ કાંઈ શીખ્યા હશે; ઉલટા એમને ભમાવવામાં તો તે કાંઈક સાધનબુત થયા હશે. તમારી શીખામણ જ્યાં સુધી કાગળમાં હતી ત્યાં સુખીજ ઠીક હતી અમલમાં તો તે અવળીજ નીવડતી. જ્યારે જ્યારે એ વિષે વાત નીકળતી, ત્યારે ત્યારે હું તો ચેતી જતો, કે મૂર્ખ બનવાનો પ્રસંગ પાસે હતો.

સુધાનંદ: તો પણ મારે કહેવું જોઈએ કે મારી શીખામણથી તે કાંઈ પણ વાંકમાં સપડાયો હોય એમ બન્યું નથી; નહીં, જેમણે! એનો ભલો સ્વભાવ કાંઈ સુપાત્રોને સુખી કરવાનો નથી, પણ માગણીઆતોની સામે થવાની અશક્તિને લીધે છે.

જેમણે: એનું કારણ તો હું કંઈ કળી શકતો નથી. પણ જે કોઈ એમના પ્રસાદની આશા કરે છે તે તે પામે તો છે.

મુધાનંદ: અરે! બિનઆશાવાનંને પણ એનો પ્રસાદ તો મળવા-
નોજ! હાલ કેટલોક વખત થયા એના ઢંગ હું છાનોમાનો
જેયા કડું છું, તેથી મને તો જણાયું છે કે ભાઈના ઉડાઉ-
પણાને હદ હોય તો એમની મુખાઈને પણ હોય.

જેમલ: તોપણ તે દરેકનાં એમની પાસે જુદાં જુદાં નામો ભરે-
લાંજ છે! ઉડાઉપણું એ એમની ઉદારતા! અને સઉ કેાઈનો
વિશ્વાસ એ એમના મનથી વિશ્વનું કલ્યાણ કરવાનો
મોટામાં મોટો માર્ગ! ગયેજ અઠવાડીયે જેનું મોડું સરખું
જેયું નથી તેવા માણસના બાઈ જમીન થઈ બેઠા છે, ને
એ કામને પોતે મહાન પરોપકારનું કાર્ય ગણે છે. ખરેખર,
એ બાબતને મહાન પરોપકાર એ નામ આપનાર પણ
પોતેજ છે.

મુધાનંદ: એ ઠેકાણે આવે એમ જણાતુ તો નથી, તોપણ
એક છેલ્લો પ્રયત્ન કરવા ધારું છું અને તેં જે હડકત
કહી તે ઉપરજ મેં બધી રચના રચી છે. તે માણસ
નહાસી ગયો છે અને એની જમીનગીરી મેં લીધી
છે. હવે મારો વિચાર તેને ખોટા સંતાપમાં ઉતારવાનો
છે. જેથી ભવિષ્યમાં એ મોટી આપત્તિમાંથી બચવાનું
શીખી આવી પારછી પીડા વહોરે નહી. એજ લેણાને
સાફ એને સપડાવવો, એનેજ ઘેર એની પાછળ કોર-
ટના માણસ મુકવાં, અને એ ગુચ્ચવણમાંથી મુક્ત કરવા
એના કયા મિત્રો આવે છે તે એને બતાવી આપવું.

જેમલ: જો હું એમનો પિતો ખસેલો જાઉં, તો તો એમનો
દરેક બોલ ગાયનરૂપ માની લઉં. શેઠ, મારી તો ખાત્રીજ
છે કે એમ ભાગ્યેજ બનશે. આજ ત્રણ ત્રણ વર્ષ થયાં
મેં એમને ચીડવવામાં કાંઈ કચ્ચાશ રાખી નથી તોપણ
જેવા ઠંડે કલેજે તે હજમત કરાવવા બેસે છે તેવાજ

મારા સઘળા કડવા વેણુ ગુસ્સે થયા વિના શાંતિથી
સાંભળે છે.

સુધાનંદઃ તેમ છતાં જેમલ, આપણે એક વખત ફરીથી
એને કશી તો જોઈએ. હું હવે મારા વિચારનો અમલ
કરવા બહુ છું અને તું પાસે છે એટલે પ્રત્યક્ષ જણાયા
વિના એના દરેક વિચાર બાણુતો રહીશ. હું તો તેથી
મારી ધારણામાં સફળ થવાની આશા રાખુ છું. જેમલ,
ખીજનું બહુ કરતાં માણસ પોતાને બુદ્ધી બળ, અને
તેને ઠેકાણે આણુવો પડે, એ કેટલું દયાજનક છે ! તેમ
છતાં એના મનની નબળાઈ સુધારવામાં આપણે બહુ
સખતાઈ વાપરવી નહિ. અમીરાઈની સંજો એવા કેટલાક
છંદો રહેલા છે કે, જેનો નાશ કરવા જતા જે સફળુણના
તે અનુસંગી હોય તેને હાનિ પહોંચવાનો સંભવ રહે છે.

(શ્રીમાન સુધાનંદ બળ્ય છે.)

જેમલઃ (એકલો) સુધાનંદ ! ભલે તું તારા મનનું સુજયું કર !
ફુનીઆ તને ઠાણો કહે છે તે કાંઈ કારણુ વિના નહિ
હોય. પણ આ એમના આશાપૂર્ણ ભત્રીજા આવ્યા !
વિચિત્ર, ભલા, મૂરખ, ભોળા હૃદયના. આ બધું છતાં
એમના છંદો એવા છે કે તેને લીધેજ સઉ કોઈ એમને
વધારે ચાહે છે.

(શ્રીમાન મધુવન આવે છે.)

મધુવનઃ અલ્યા જેમલ, આજ સવારે મારા મિત્રો તરફના શા
સમાચાર છે?

જેમલઃ ભાઈ સાહેબ તમારે વળી મિત્રોજ ક્યાં છે?

મધુવનઃ ત્યારે મારા ઓળખીતાઓ તરફના ?

જેમલ: (યાદીઓ કાઢીને) હું મેશની માફક થોડાક સતકાર પત્રો છે. આજ માત્ર તેજ છે. બીજી કાંઈજ નથી. દુયો આ. આ તમારા દરજીની યાદી, ને આ રેશમી કાપડ-વાળાની; આ તમારા વકીલનું ટીપ્પણ, અને આ તમારા સાંકડીશેરીના બટકા દલાલનું; એણે વળી કહ્યું છે કે તમારા પંધસા પાછા મેળવતાં એને બહુ આપદા પડે છે.

મધુવન: તેતો કાણુ જાણે, પણ એની પાસે પંધસા કહડાવતાં અમારી ગુંચવણનો તો પાર નહોતો.

જેમલ: તે તો ધીરજ ખોઈ બેઠો છે.

મધુવન: અરે! ત્યારે તો એણે એક ઘણી સારી ચીજ ગુમાવી.

જેમલ: પગથીઆ પોળના પેલા ગરીબ માણસ તથા તેના છોકરાને મોકલવાના રૂપીઆ દસ તો છે. હું ધાઈ છું કે તેથી થોડા દીવસ તે ચુપ રહેશે.

મધુવન: પણ અધ્યા જેમલ, પેલા ગરીબ છોક ત્યારે શું ખાશે ? એ દલાલ ઉઘરાણી કર્યા કરે તેથી ગરીબો પ્રત્યે મારે નિર્દય થવું ? માત્ર તેના લોભને લીધે એ બિચારાઓને અસહ્ય દુઃખ વેઠવા દેવું ?

જેમલ: અરે શેઠ, હું તો એટલુંજ કહું છું કે, તમે પોતાને તમારી જાતને, શી રીતે બચાવશો ? હું ચોગરદમ ગોટાળો બેઠું ત્યારે ગુસ્સે ના થાઉં ?

મધુવન: તને લાન ભૂલી જવા ગમે તે કારણ હોય, પણ તું એટલું તો કબુલ કરીશ કે મારે ચિત્ત ઠેકાણે રાખવા દરેક કારણ છે.

જેમલ: આવી સ્થિતિમાં આ પ્રમાણે રહેનાર તમને એકલાનેજ બોલો ! બધી રીતે ખોટનોજ વેપાર ! પણે પેલી ભૂલકમી

અને તેની દોલત તો ગુમાવી ! વળી તે તમારા હરીફને મળે
એવી દરેક તક્યારી થઈ રહી છે.

મધુવન: હું કેઈનો પ્રતિપક્ષી નથી

જેમલ: વળી તમારા કાકા બંગદેશથી તમને બિન હકદાર ઠરાવ-
વાનું લખે છે. તમારી દોલત લગભગ ખલાસ થવા આવી છે;
રહ્યામાંમાત્ર ઉધરાણી કરતા માંગનારાઓ, જૂઠાસ્વાર્થી મીત્રો,
અને તમારા પુણ્ય પ્રતાપથી બીજે ઠેકાણે રહેવાને અયોગ્ય
એવા છકેલા ચાકરો છે તેજ.

મધુવન: ત્યારે તો તેમણે મારે ત્યાંજ રહેવું જોઈએ.

જેમલ: વાહ બાઈ ! ઠીક !! રસોડામાંથી રકાબી ચોરનારને
તમે શી શિક્ષા ફરમાવશો ? ચોરી કરતાં મેં એકને નજરે
નજર જોયો છે.

મધુવન: ચોરી કરતાં ! નજરે નજર !! જો હકીકત એમજ હોય
તો પગાર પતાવી રસ્તે પાડો.

જેમલ: રસ્તે પાડે ! એ કુતરાને તો હાલ તુરત કાચી જેલને
રસ્તો બતાવવો, ને બધાને ઢાબલો બેસાડવો હોય તો તો
ત્રણ લાકડે લટકાવવો.

મધુવન: નહી જેમલ, એણે ચોરું એટલીજ ખોટ બસ છે.
મનુષ્ય પ્રાણીમાંથી એક એણું કરી એ ખોટમાં આપણે
ઉમેરો કરવો નથી.

જેમલ: વાહ ! બહુ મઝાનું ! હમણું પેલો પગી રસોઈઆ
સામે ફરીઆઈ કરી ગયો. વળી કહી ગયો કે મને કામ
બહુ છે તેથી પગાર વધારો.

મધુવન: તે તો અફં છે. વળી આ રસોઈઓ ત્યારે પેલા પગી
સામું કાંઈ કહેવા આવતો હશે.

જેમણ: અરે લાઈ સાહેબ, રંધવારાથી રાજમંત્રી સુધી બધા-
યનો એજ શીરસ્તો છે. શેઠ નકારા, ત્યાં શેઠ સાથે તક-
રાર; ને શેઠ સારા ત્યાં માંહોમાંહે તકરાર.

(રસોઈઓ ગાંબની ધુનમાં)

રસોઈઓ: હું પેલા ગુલામડા છાઈ રહેનાર નહી. છેટછાબ, ટેને
છુટો કડો નહીટો મને જવાડો. માટે એટલુંજ કહેવાનું
છે છાબ.

મધુવન: બધુ બરાબર અને ચોખ્ખે ચોખ્ખું. પણ બહા સુંદર !
એનો વાંક શો છે તે તો કહે.

રસોઈઓ એને છેટે....છેટે....પીઈઈ....વાની છેટે....લપ છે.
એની છેટે... સોબટમાં મારી નીટી છેટે....બગડે છેટ.

મધુવન: હા, હા, હા, ! કેવું મધુર લાવણ ?

જેમણ: વાહ ! તકન મઝાનું !!

રસોઈઓ: છેટ, છરબટ ઘટે છ. ઘટે....ટે પીઈનાર વિના છેટે....ટે
ના ઘટે. છેટે....છેટ હું છેટે પીટેલાને ઠીકાઈં છ છેટ.

મધુવન: ઠીક, ઠીક, સુંદર, હું તાઈ કહેવું બીજી વખત સાંભળીશ.
બા હાલ આરામ કર.

જેમણ: આરામ કરે ! બચને જહાનમમાં !

રસોઈઓ: છેટ માફી....જેમણ છેટે માગી કહું છું કે છેટે હું હું
સુવાનો નહી ટેમ છેટે જહાનમમાં પણ જવાનો નહી.
છેટે....મારે બંદાર સાચવવાનું કામ છે. છેટ હું ભુલ્યો,

નીચે બળટારામ આવેલા છે. છેટે....ટે કહેવાજ હું ઉપર આવેલો છેટ.

મધુવન: ઓ સુરખના સરદાર! ત્યારે તેમને ઉપર કેમ ના લાવ્યો ?
રસોઇઓ: છેટે ઉપર લાવવાનું! છેટે...છેટે ઉપર ને છેટે....છેટ
નીચે છેટે બધું સરખુંજ છેટે છેટ.

(રસોઇઓ લથડતો જાય છે.)

જેમલ: અરે! સવારથી સાંજ સુધી એ ઘરનું એક માણસતો અહીં
ખડું ને ખડુંજ. હું ધાડું છું કે એ અહીં પેટ્ટી વાત કરવાજ
આવતો હશે. ચિત્રપુરથી એનો છોકરો આવ્યો છે. તેની
તથા સગીર ભુલક્ષ્મી જેનો પોતે વાઢી છે તેના વિવાહ
સંબંધની.

મધુવન: કદાચ એમ હોય. તે યુવાન બાળા સાથેનો મારો
પરિચય બળટારામ જાણે છે તેથી એના મનમાં એવુંજ
કાંઈ આવી ગયું છે કે એ બાળા પાસે હું ધાડૂ તે કરાવી
શકું એમ છે.

જેમલ: અરે શેઠ, જેટલો સ્નેહ એ બાળાનો તમારા તરફ છે તેટ-
લોજ તમે જો તમારી જાત તરફ રાખતા હો તો એવા લગ્નનો
પ્રસંગ આવે કે જેથી આ બધી ગુચવણ પતી જાય,

મધુવન: સ્નેહ! મારા તરફ!! ખરેખર જેમલ, તું સ્વપ્ન જુએ
છે. મિત્રતા, માત્ર મિત્રભાવના સિવાય મારા પ્રત્યે એ
યુવતિનો સંબંધ કોઈ પણ પ્રકારથી જાદે નથી. હું જાણું
છું કે એ સુંદરીનું લાવણ્ય કોઈ પણ હૃદયને ઉરકેરે તેવું
છે, પણ એના ગુણને અયોગ્ય એવો મારી સાથનો
સંબંધ બાંધી, એ બાળાને દુઃખી કરવાનો હું કદી પણ
વિચાર કરીશ નહીં, નહીં, જેમલ, મારી મનવાંછના

ઉપરાંત પણ હું એ બાળને ઉપયોગી થવાનું ધારી, મારા પોતાના સુખનો ત્યાગ કરી એ સુંઢરીને સુખી કરવાના પ્રયત્ન આદરીશ.

જેમણે: કોઈએ કદી આવું સાંભળ્યું છે? મારા તો પિતા ઉછળે છે.

મધુવન: જેમણે, વિવાહ વિષે હું કદાચ ભુલક્ષ્મીને વાત કરું અને કબુલ કરાવું, પણ એના વાલી બળતારામ તથા તેની સ્ત્રી બહુસ્મિતાની સંમતિ મેળવવામાં હું કાવી શકીશ? તે બન્ને પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે સારાં છે, તોપણ સ્વભાવે એક બીજાને કેટલાં મળતાં છે તે તો તું સારી પેઠે સમજે છે.

જેમણે: સ્વભાવે એક બીજાને મળતાં! ભલા ભગવાન! તે હોકો તો એક બીજાથી તફ્ફન ઉલટાંજ છે! બાઈ મસ્કરીનું નામ ના બાણે પણ હસ્તું પુતળું; ને બાઈ, હંમેશાં બઠબઠતા ચરબડતા, પણ શોકને સમજતા નથી. ગરીબ બિચારો ચંચળ જીવ! જેને ચોવીસ કલાકમાં દરેક કલાકે કાંઈ નવી ઉપાધિ હોય ને હોયજ.

મધુવન: બસ, બસ; એ ઉપર આવે છે, સાંભળશે.

જેમણે: (જરા તાણીને) જેનો ઘાંટો વાગતા ઘાંટ જેવો છે!

મધુવન: ઠીક, ઠીક, બાહ્યે.

જેમણે: (મોટેથી) એક જંગલી કાગડો! જે આક્રતનેજ પોકારે છે, ધરતીકંપ અને વાવાઝોડાંજ જીએ છે; આગની અને મોતનીજ વાત જેને મોઢે છે; રડતી સુરત-પશ્ચાતાપનું પોટલું-સોકનો સાગર—ઓથારની આંગળી—ઠહેમનું....

(શ્રીમાન મધુવન તેનું મોઢું ગંધ કરી બહાર ધક્કેલે છે)

મધુવન: (સ્વગત), મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે મારો જીવો ઉપ-
 દેશક કહે છે તે કાંઈ બધુંજ જોડું નથી, બળતારામની
 વાતથી મારો જીવ જાણે દબાઈ જાય છે, તેની મશ્કરી
 પણ આનંદને ઉરાડનાર અને તેનો દેખાવ જાણે પ્રેતદર્શ-
 નથી પણ વિશેષ કંપારી છુટે તેવો છે. (બળતારામ
 આવતો જણાય છે) બળતારામભાઈ, આ મેળાપથી એવો
 તો સંતોષ.....

(બળતારામ દાખલ થાય છે.)

બળતારામ: આજનું મંગળ પ્રભાત આપને આનંદમય થાઓ
 અને એવા બીજા ઘણા મંગળ પ્રભાત આપ જોવાને
 ભાગ્યશાળી થાઓ. અહો! આજ આમ કેમ! મારા
 બહાલા મિત્ર, તમે કેમ આજ શોકમય દેખાઓ છો ?
 આજની હવાથી તો તમને કાંઈ થઈ આવ્યું નથી ?
 ખરેખર, જો આવીને આવીજ હવા રહેશે તો હું કાંઈ
 કહી શકતો નથી પણ પ્રભુ આપણને આજથી ત્રણ
 મહીને આવનારે આવા આનંદમાં રાખે.

મધુવન: તમારી બહી ઇચ્છા મને માન્ય છે, પણ તમારી ખાસ્તી
 મને સમજાતી નથી.

બળતારામ: કદાચ એમ હોય. યોગરહમ નિનાશ થવા માંડ્યો
 છે. એવા આ દેશમાં ઠેણ જાણી બેઠું છે કે હવા
 પાણી કેવાં રહેશે; નવા નવા રોગો નીકળ્યા છે; તાઢ
 તાપ, વરસાદ, જોઈએ ત્યારે ને જોઈએ તેવાં અને તેટલાં
 નિયમસર પડતાં નથી; પાકની આશા બંધાતી નથી;
 દરબારના લાગા વધે છે, વેપારમાં કસ ઘટે છે, જમીનમાં
 રસ રહ્યો નથી. અને લોકોને ચડસ છુટતો નથી; દ્રવ્ય
 દેશ છોડવાની ગતિ દરી રહ્યું છે; અને પરદેશીઓ

ગામમાં ઉભરાતા જાય છે. ફક્ત લી'બડાચોક અને
આમલીકુઇ વચ્ચેજ ઢોઢસો પરદેશી તો મારી જાણમાં છે.

મધુવન: એ પરદેશીઓ તમને કે મને તો કાંઇ અસર કરનાર
નથી.

બળતારામ: કદાચ એમ હોય. જે દેશમાં ધર્મનો કાંઈ ઢંગ
ધડો નથી ત્યાં તેઓ શું અસર કરવાના હતા? મને તો
માત્ર આપણી સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓની ફીકર છે.

મધુવન: મારી તો ખાત્રીજ છે કે સ્ત્રીઓને તે કાંઈ અસર કરનાર
નથી. અબળા છતાં આર્ય સંસ્કાર હજી તેમના માંથી
ખસ્યા નથી.

બળતારામ: કદાચ એમ હોય. સ્ત્રીઓને અસર થશે કે નહીં
તે કાણ જાણી બેઠું છે? આગળનાં બધરાં તો કાંઈ પણ
ઠીક હતાં; સ્વચ્છતા અને સુઘડતા જરોબર પાળતાં;
સાદાઈમાં રનેહવાળાં હતાં; કરકસરથી રહેતાં; પોતાની
જાતે સીવેલાં લુગડાં પહેરતાં અને પહેરાવતાં મેં જોયાં
છે; ફલણું ફળીને પણ આબરૂ ભર્યાં દાહાડા કહાડતાં.
આજતો ડોળદમામ વધી પડ્યો છે. શણગાર! શણગાર!!
એજ એમની ઝંખના! હાલ તો એમના ચ્હેરાની ને ઉપર
ઉપરની ટાપટીપમાંથી નવરાં પડે તો ભાગ્ય! આજ તો
પોતાની જાતનુંજ કરે તો ખસ!

મધુવન: પહાર બીજે ઠેકાણે આવા પ્રકારનો છંદ ગમે તેમ
ચાલતો હશે; પણ તમારે ત્યાં તમારી સ્ત્રી, બુલકમી કે
વસુદા તો તેથી મોકળાં છેકની?

બળતારામ: તેમાંની ઉત્તમમાં ઉત્તમ પણ મુવા પછી સાધ્વી
ગણાવાની નથી, કે દેવી તરીકે પુજવાની નથી. સીતા
તારા-દમયંતી જોવાને આ જમાનામાં આપણે ભાગ્યશાળી

થવાના હતા ! પણ વાડ, ભલા મિત્ર, બીજું એ કે મારા
છોકરા અને ભુલકમી વચ્ચે કાંઈ સ્નેહ વધતો હોય એમ
જણાતું નથી.

મધુવન: હું તો એથી ઉલટું ધારતો હતો,

બળતારામ: અરે ભાઈ મધુવન, તમે એ બાળને સમજાવો તો
ઘણું વળે તેમ છે. મારી તો ખાત્રીજ છે કે, એ છોક-
રીને તમારે સાફ ઘણો ઉંચો વિચાર છે.

મધુવન: પણ વાડ, જે વાત તમારે કહેવાની, તે હું કહું તે
ખોટું નહીં ? તમારા અધિકારની વાતમાં હું માંથુ માફ
તેથી તમને હાનિ નહીં ?

બળતારામ: મારો અધિકાર ! મારા બહાલા મિત્ર, ઘરમાં માફ
કેટલું ચલણ છે તેનો તમને થોડોજ ખ્યાલ છે. મિત્રોને
ખુશી કરવા સહવારમાં હું હસ્તે ચહેરે બહાર નીકળું,
એટલે સૌ કોઈ એમ જાણે કે બધું અંદર પણ સારે
સાફજ છે; પણ મારી હૃદયવેદના તો પત્થરના હૃદયને
પણ પીગળાવે તેવી છે. મારી સ્ત્રીએ મારા ઉપર ધીમે
ધીમે એવો તો કરબ બેસાડ્યો છે કે, હાલ મારાજ
ઘરમાં હું પરોણા જેવો છું

મધુવન: તમે જરા કડક થાઓ તો કદાચ તમને તમારો
અધિકાર પાછો મળે.

બળતારામ: ભલા મિત્ર, એમ બને તેમ નથી. હું સિંહ જેવો
જાણું તોપણ કાંઈ વળવાતું નહીં. કેટલીક વખત તો હું
જગૃત થાઉં છું, પણ ત્યારે શી સ્થિતિ થાય છે ? બબડાટ !
બબડાટ ! બબડાટ !! બસ, બીજું કાંઈ નહીં. સ્ત્રી
શેર થવાથી પાછી હઠે તે ખેલાં તો ઘણી ધાક બેસા-
ડતાં કંટાળે છે.

મધુવન: જ્યાંથી આપણે સુખ શોધવાનું ત્યાંથીજ મોટી ચિંતાઓ જન્મે, અને જેમ જેમ આપણે ઘણી વસ્તુના સ્વામિ થતા જઈએ તેમ તેમ આપણી ચિંતાઓ પણ વધે જાય !—ખરે ખર આ વિચાર ઘણા દુઃખદાયી છે.

બળતારામ: ઓ બહાલા મિત્ર ! ખરેખર એમજ. પોતે આપઘાત કર્યો તેના અઠવાડીઆ પહેલા, મારા મિત્ર શોકશંકર, ખરેખર એજ શબ્દો બોલેલા, ખરેખર ! હું તમને જોઉં છું ત્યારે મને શોકશંકર સાંભરી આવે છે. તમને મળવામાં તે ગુણગુને છોડ્યો. કેવો સાચો મિત્ર ! અમારા વચ્ચે ત્રીશ ત્રીશ વર્ષનો તો સ્નેહ ! પણ મારી એક દમડી સરખી તેણે વાપરી નથી ?

મધુવન: ત્યારે આખરે એણે આનું ઉદ્ધત કામ કેમ કર્યું ?

બળતારામ: કોણ જાણે તે તો; કેટલાક અફેખા લોક કહે છે કે, અમે બે સાથે બેસતા ઉઠતા તેથી. અમે એક બીજાને વારં-વાર મળતા; સુખ દુઃખની વાત કરતા. ખરેખર, એમની વાત સાંભળી હું ખુશી થતો, અને મારી વાતથી એમને આનંદ મળતો. ગરીબ બિચારો શોકશંકર ! તે હ મેથ કહેતો કે બળતારામનો અનુપ્રાસ હસ્તારામ સાથે મળતો, અને તેથી અમને બહુ હસવું આવતું. ગરીબ બિચારો શોકશંકર ! અરરર....(રડી પડે છે)

મધુવન: એની મને દયા આવે છે.

બળતારામ: અરરર ! આ દુઃખરૂપ જીવનમાં આપણે કંઈજ કરતા નથી. ખાઈએ છીએ ને ભુખ્યા થઈએ છીએ; કપડાં પહેરીએ છીએ, ને ઉતારીએ છીએ, ઉઠીએ છીએ ને સૂઈએ છીએ. જ્યાં બુદ્ધિ પણ માંદા માણસની સારવારમાં રહેલી સેવિકાની માફક બચત રહેવાને બદલે ઘસઘસાટ

ઘોરે છે. સુષ્ટિનો આવો કમ જોઈ એ બિચારાને કંટાળો
આવ્યો.

મધુવનઃ ખરેખર, ગયા વખત સાથે આવતો વખત સરખાવતાં
ભાવિ બહુ લય'કર લાસે છે. કહ્યું છે કે—

“ શું થાશે તેની નહિ સમજણ પડતી કાંઈ,

વિક્ષણ વિભાસી ભાવીને અમુઝાવું મન માંહિ

બળતારામઃ જી'દગીનું' સર્વથી ડ્રેપ્ટમાં ડ્રેષ્ટ અને સાદામાં સાદુ
સ્વરૂપ જોતાં, તે એક જહ્લી છોકરા જેવીજ જણાય છે.
જેમ છોકરૂં ઉઘી જતાં સુધી તેને સમજાવવું, પટાવવું,
રમાઠવું પડે, અને તે ઉઘે એટલે સર્વ ચિંતા સમાપ્ત
થાય; આ જી'દગીનું' પણ તેમજ છે.

મધુવનઃ ભાઈ, તમે કહ્યું તે બધું' સત્ય છે. જ'જળમાં સપડાવાની
મૂર્ખતાના પ્રમાણમાં જીવનનો આપણો ડોળ-દમામ કાંઈ
વધારે નથી. જગતમાં આવતાજ-જન્મતાંજ આપણે રેયા
હતા, અને તે શા સારૂ તે દરરોજ આપણને સમજાય છે.

બળતારામઃ અહો મારા બહાલા મીત્ર ! તમારી સાથે દુઃખી
થવામાં મને સંપૂર્ણ સંતોષ થાય છે. આવા શુભ પ્રસંગનો
તથા આવી સારી વાતચીતનો લાભ મારા પુત્ર લલુતારામને
પણ મળવો જોઈએ. ઘેર જઈ હું તેને તેડી લાવું છું. તેના
જેટલીજ વયના એક મનુષ્યમાં ફેટલી બધી ગંભીરતા
અને ડહાપણ છે તે મારે તેને બતાવવું છે. પણ વારૂ,
ધરતીકંપના વધારા, તથા તેના વારંવાર થતા ધુબરા
સબંધનું મારૂ લગાણ 'પ્રજનોંધ'માં છપાવું તો કેમ?
તેથી આપણને ખરેખર ગમ્મત પડશે. મેં તેમાં સ્પષ્ટ
કરી બતાવ્યું છે કે, ગમેા ધરતીકંપ આપણે ત્યાં પાછો

ફરી આવનાર છે. તે ચિત્રપુરથી ચાફતાર, ચાફતારથી કુંભ-
દેશ, કુંભદેશથી પશ્ચિમ દ્વિપ તરફ, પશ્ચિમ દ્વિપથી
દેગનાથ બંદરે અને ત્યાંથી પાછો ફરિ ચિત્રપૂર થઈ આ
તરફ આવશે.

(તે જાય છે.)

મધુવન: (સ્વગત) ગરીબ બિચારો બળતારામ ! એની સ્થિતિ
ખરેખર દયાજનક છે. ત્રણ દિવસે પણ મારો જીવ પાછો
ઠેકાણે આવે તો ઠીક; આવી રીતે રહેવા કરતાં તો મરવું
સારું. તોપણ જ્યારે હું મારી પોતાનીજ સ્થિતિ વિષે
વિચાર કરું છું....જતી રહેલી દોઢત ! નિરાશામય પ્રેમ
દુઃખી મિત્રો ! જેને મરજી છતાં દુખમાંથી છોડાવી
શકતો નથી....(અટકી પડે છે ને નીશાસો નાખે છે)

(રસોઈઓ દાખલ થાય છે.)

રસોઈઓ: છેટ છાબ, હેઠે માણસો આવ્યાં છે. બળટારામની
બેઠી ટંકા કન્યા ભુલવમિ, ટેમને ઉપડે આવવા ડઉં ?
પણ ઓ ટે ટેમની મેળેજ ઉપર ચાલ્યાં આવે.

(જાય છે.)

(બળતારામની સ્ત્રી તથા ભુલક્ષ્મી આવે છે.)

મધુવન: તમે હમેશાં આનંદમાંજ રહો છો.

બહુસ્મિતા: ભાઈ મધુવન, અમે લીલાઉમાંથીજ ચાલ્યાં આવીએ
છીએ. હમેશની માફક પેલી ખહેરી બુદી પોતાનીજ સામે
દમપર દમ ભાવ ચઢાવતી હતી. અને જુની પુરાની
વસ્તુ લેવાને તો ગાંડી ગાડી થઈ જતી, જ્યારે દેખા-
વમાં તો તે પોતેજ અસલી ચીજના ખરેખર નમુના

રૂપ હતી.

મધુવન: મિત્રતાને અંગની કાંઈ બેચેનીને લીધે તમારા આનંદમાં મારાથી બરાબર ભાગ ના લેવાય તો સત્તારીઓ ખોટું ના લગાડશે. મારી ખાત્રી છે કે તમે ખોટું નહિજ લગાડો.

બહુસ્મિતા: (સ્વગત) હું કસમ ઉપર કહું છું કે, એ એટલા બધા તો શોકમાં દેખાય છે કે જાણે હમણાજ મારા સ્વામીની દીલગીરીને એક ભાગ પી લીધો હોય. (પ્રકટ) બલે બુલદમ્મી સમજે તો મારે કાંઈ વાંધો નથી.

બુલદમ્મી: જુઓ, તું એમ ધારે છે કે તેમ ન કરવા ખાસ કારણ છે ?

બહુસ્મિતા: હું ગમે તે કહું તેનો ખુલાસો કરવા તમારે એટલાં બધાં ઉતાવળાં થવું નહીં.

બુલદમ્મી: તોપણ આ પ્રસંગે મારે કહેવું જોઈએ કે મારી અને શ્રીમાન મધુવનની લાંબી મિત્રતાનો જુદો ભાવ સમજવામાં આવે તો હું દીલગીર થાઉં.

મધુવન: બીજાને સારું તો હું કાંઈ જવાબ દઈ શકતો નથી પણ મારી તો ખાત્રીજ છે કે વિનયપૂર્વક મિત્રતાના હકથી જેટલો ધારી શકાય તે કરતાં કોઈ વધારે ભાવ બતાવવાની હીંમત કરતો તમે મને જોઈ શકશો નહિ

બુલદમ્મી: બીજાના પ્રેમી વચ્ચે કરતાં તમે એટલુંજ કરશો તોપણ મને ગર્વિત થવાનું કારણ મળશે.

મધુવન: મૈત્રી વિષે મારા વિચાર તો આવા છે; સરખેસરખા વચ્ચે સ્વાર્થરાહિત વ્યવહાર તે મૈત્રી; જીલમગાર અને ગુલામ વચ્ચે નીચ વ્યવહાર તે પ્રેમ.

ભુલ્લક્ષ્મી: અને સાફ લગાડવાની સેજ ઈચ્છા વગર મારે કહેવું
જોઈએ કે શ્રીમાન મધુવન કરતાં વધારે નિરપૃહી યા
મૈત્રીને લાયક હું તો કોઈને જોતી નથી.

બહુસ્મિતા: ખરેખર, હું પણ કોઈ એવા બીજા માણસને
ઓળખતી નથી જેમને ઘણી સીમિત હોય. વામકન્યા,
ચિત્રવત્સ અને બાળા શરીતળા તો એમનાં જ્યાં ત્યાં
વખાણુજ ગાયા કરે છે. અને વપુપુષ્ટા તો એમના
ગુણનું ગાનજ કર્યા કરે છે.

ભુલ્લક્ષ્મી: કોણ વપુપુષ્ટા ! શ્રીમાન, તમે ત્યાં એટલા બધા વખાણુ
ને પાત્ર હશે એતો મારા ખ્યાલમાં પણ નહીં ! એ
એટલી બધી દેખાવડી છે ? મોટી મોહિની કહેવાય છે
તે એજ ?

મધુવન: લાવણ્યતા જવાની તૈયારીમાં હોય ત્યાં સુધી ભાગ્યેજ
શહેરી લોકો સીને વખાણે છે. (હસે છે.)

બહુસ્મિતા: પણ સ્ત્રીઓનો તો નિશ્ચયજ હોય છે કે લાવણ્યતા
જવાજ ના દેવી. કુદરતી લાવણ્યતા ઘટવા માંડે કે
કૃત્રિમ સુંદરતા તે તે પોતાની અફલકથી ઉપજાવવાનીજ.
બીજા બધા કરતાં પેલી ઘરડી પોષાકસુંદરીઓ જ્યાં
ત્યાં પોતાનું શરીર બતાવી ઉમર ઢાંકવાનું કરે છે તે
જેવામાં મને બહુ રમુજ પડે છે. પણઘટે પાણી ભરવ.માં દેરે
દર્શન કરવાનાં, વ્યાસજીની કથા સાંભળવામાં ઠાઠમાઠ
થી ખરીને ખરીજ; ચોરે ચાટે ને ચકલે પણ હાજરજ;
ચાર બેરાં ભરાયાં કે ત્યાં આવીજ છે; ગરબે ફરવામાં
ગીતો ગાવામાં પણ માથું મારે. જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં
બણે પડી જતા ઘરને ઉપરની ટાપટીપ કરી શીમડાં
માર્યા હોય તેવો દેખાવ આપતીને આપતીજ.

મધુવનઃ દરેક ઉમરને વખાણનારા હોય છે. તમે જ્યારે જીવાનીના ગરમ પ્રદેશના મુસાફર છો ત્યારે પચાસ ઉપરના થંડા મુલકમાં પણ સંચાર કરનારા હોય છે.

ભૂલક્ષ્મીઃ પણ એવા વ્યાપારને સારૂ એ ઘરડાં ખખલાંઓને તૈયાર થવામાં જે વેઠવું પડે છે તેનું કેમ? મેં જે એક જોઈ તે વાળ ઓળતાં તથા મહોડું ઘોતાં વારંવાર છછંછી પડતી, જ્યારે વાંક જોઈએ તો ખાઈ સાહેબનાજ ચહેરામાં.

મધુવનઃ હું જાણું છું ત્યાં સુધી તો એવાને પણ પસંદ કરનારા ઘણા હોય છે; આ ગામમાંજ ચસમા જેવા ઘણા વર છે જે પંદરથી પંચાવન સુધીનાને ખંધ બેસતા થઈ પડે

બહુસ્મિતાઃ ઠીક, તમે તો ભાઈ ભલા સ્વભાવના છો. પણ અત્યારે તમારે અમારી સાથે શહેર જોવા આવવાનું છે. વસુદાને શહેર જોવું છે અને બીજી કેટલીક ખરીદી પણ કરવાની છે. હું ધાડું છું કે મારે તમને આખો દીવસ રોકવા પડશે.

મધુવનઃ હું બહુ દીલગીર છું કે મારા મિત્ર બળતારામ સાથેનું એક અગત્યનું કામ છોડી હાલ તરત મારાથી તમારી સાથે આવી શકાશે નહીં.

બહુસ્મિતાઃ શું કહ્યું? મારા સ્વામી સાથે કામ? એમજ હોય તો તમારો બોલ હું સ્વિકારવાની નહિ. એટલુંજ નહિ પણ હું ખરેખર કહું છું કે તમારે અમારી સાથે આવવુંજ પડશે, તમે જાણો છો કે તમે હો ત્યાં મને જેટલો આનંદ થાય છે તેટલો બીજા કોઈથી થતો નથી

મધુબનઃ મારે આવવું પડશે એમ કહો છો ત્યારે તો તેમ થવું જ જોઈએ. ખરેખર તમે મને બહુ ઝીંઘી બનાવો છો. તમે મશ્કરી શોધી કાઢો તો હસાવવાનું જરૂર મારે માથે. ચાલો પેલા બારીવાળા ખંડમાં કે ગાડી આવતી જણાય.

(લલુતારામ અને વસુદા આવે છે.)

લલુતારામઃ જો પેલા તેઓ ચાલે જો, જો, કેવા નિર્દોષ સુખમાં તેઓ મ્હાલે છે ! બહાલી વસુ, તેમના જેવી સુખી અને તેમના જેટલાજ આનંદથી ભરપુર તને જોવાને હું કેટલો બધો ઉત્સુક છું !

વસુદાઃ બહાલા; આટલા બધા ત્રાસ વચ્ચે હું આનંદમાં ક્યાંથી હોઈ ? આ કુટુંબમાં ઝોળખાઈ જવાની પ્હીક, અને તેમ થાય ત્યારે નિંદાખોર દુનીઆના ટપલાની ધારતી ! એ શું ઓછી વાત છે ?

લલુતારામઃ બહાલી, દુનીઆ શું કહેવાની હતી ? છેલ્લામાં છેલ્લું તે એટલુંજ કહેશે કે, ધનના લોભી વાલીના સાધુડી બનાવવાના જીલમથી કંટાળી પોતે પસંદ કરેલા પ્રીતમ સાથે ન્હાસી આવી, તેનો વિશ્વાસ કરી, તેના બાપના ઘરમાં આશ્રય લીધો. બોલ, એજ કે બીજું કાંઈ ? અને તું કાંઈ પણ નિંદા વગર રહી શકે એવું આ પૃથ્વિ ઉપર માત્ર એજ ઘર છે.

વસુદાઃ પણ તમારા આજ્ઞાસંગ અને મારા અવિચારીપણાનો કાંઈ ખ્યાલ કર્યો ? તમને ચંદ્રપુર તમારી બેનને લેવા મોકલ્યા અને બેનને ઘેર લાવવાને બદલે....

લલુતારામઃ સહત્ર બેન કરતાં વધારે બહાલીને લઈ આવ્યો

અને આ વાત જાહેર થતાં કુટુંબના દરેક માણસને તે
એટલીજ ંહાલી થઈ પડવાની.

વસુદા: મને ભય છે કે તેમ થવા હવે ઝાંઝે વખત નથી.

લલુતારામ: તું ભૂલે છે. આપણે આપણી જાતે ઉઘાડા પઠવાનો
સમય યોગ્ય ધારીશું નહીં ત્યાંસુધી એમાંનું કાંઈજ થનાર
નથી. તું જાણે છે તેમ ચંદ્રપુરમાં મારી બેન છેક નાની
હતી ત્યારની તેની કાકી સાથે રહે છે અને તું જુએ તો છે
કે, આ ઘરમાં બધા તને તેને ઠેકાણે લેજે છે.

વસુદા: પણ તેનો અથવા તેની કાકીનો કાગળ આવ્યો તો ?

લલુતારામ: તેની કાકી તો કલમ લાગ્યેજ ઝાલે છે; અને મારી
બેનના બધા કાગળો મારે શરનામે આવે છે.

વસુદા: પણ વડીલની મરણ પ્રમાણે તમે ભુલક્ષ્મી સાથે વિવાહ
કરવા કબુલ નહિ થાઓ એટલે તે બહેમાણે તો નહિ ?

લલુતારામ: મારી કુશળતાની ખરી ખુબી ત્યાં જોવાની છે. વિવા-
હની વાત કબુલ કરવાનો મેં ઠરાવ કર્યો છે એટલુંજ નહિ
પણ એક કલાક પછી પિતાજી જોડે તેની સાથે એ વિષે
વાત કરવા જવાનું છે.

વસુદા: તમારું સર્વસ્વ તેને ? ?

લલુતારામ: બહાલી, તારે રજ પણ ગભરાવું નહીં. મહારી
આખર તથા પ્રેમનો તુંજ જયારે આવો હલકો વિચાર કરે,
કે મને તારા શિવાય બીજીથી સુખ થાય, ત્યારે મારે
બીજાને શું કહેવું ? બહાલી વસુ, એમ બનેજ કેમ ?
મારા પ્રેમનું જોમ. અને વધારે કહું તો મારી સકલ મનો-
વૃત્તિનું બળ, શંકાને કાંઈ પણ સ્થાન આપે તેમ નથી.
મારીતો ખાત્રીજ છે કે ભુલક્ષ્મી મારે હાથ સ્વિકારનાર

નથી. હું સારી રીતે જાણું છું કે શ્રીમાન મધુવનને એ વધારે પસંદ કરે છે.

વસુદા: મધુવનને ! મારા અદેશાને સારું હું માણી માગીશ, પણ જ્યારે તમારા ગુણનું એમની સાથે તોલન થાય.....

હલુતારામ: એ વિચાર તારી અત્યંત પ્રેમમય દ્રષ્ટિનો છે. ગમે તેમ હોય તોપણ એ રીતે વર્તવાથી મારા પિતાજીની આજ્ઞાને હું દેખીતી રીતે આધીન થાઉં છું; અને જો ભુલક્ષ્મીએ ના કહી તો તો પછી ગમે ત્યાં પરણવાની મને રજા મળવાની.

વસુદા: એમજ હોયતો : મારે કાંઈ કહેવું નથી. પણ ભુલક્ષ્મી પ્રત્યેના તમારા પ્રેમી વચનોની તો હું અદેખાઈ કરીશ. પ્રેમનો દરેક ભાવ પ્રેમનું પ્રત્યેક ચિન્હ, તો તમારે મારા પ્રત્યેજ દર્શાવવું જોઈએ. કહાય આ વિચાર ગાંડા જેવો હોય, ધારો કે તે ઘેલછાનો છે. તોપણ જે ગુણે તમે મને જીતી તેજ ખીજીને વશ કરવા યોગ્ય છે એમ ધારવું એ શું સ્વાભાવિક નથી ?

હલુતારામ: રમણી, તું ભુલે છે. આપણે આટલી બધી મુશ્કેલીઓ સામે બાથ લીડવાની છે. ત્યાં આવી જ્યાં તરંગમય, સ્વપ્નવત, અડચણો આગળ કરવાથી શો લાભ ? મારો હાથ ભુલક્ષ્મી દિવકારે અગર પિતાજી માફી ના આપે તો પછી આખરનો ઉપાય તો તું કયાં નથી જાણતી ? આપણે ગાંધર્વ વિવાહ કરવાના અને.....

(બાળતારામ હાખલ થાય છે.)

બળતારામ: છોકરા તું ક્યાં હતો ? હું તને ક્યારનો શોધ્યા
કરું છું. મારા મીત્ર મધુવન લાઈ હમણાં કેવી ઠંડાપણની
વાત કરતા હતા. અહા ! તે કેવા દ્રષ્ટાંત યોગ્ય પુરૂષ
છે ? ક્યાં ગયા ? હું ગયો ત્યારે તો તે અહીંજ હતા.

હલુતારામ: પિતાજી હું ધાડું છું કે, તમે તેમને હમણાંજ જોશો.
સાંભળી થકો તો આ પાસેનાજ ખંડમાં હશે એમ જણાય
છે. ઐરાંઓ સાથે ખડાર જવાની તૈયારીમાંજ હશે.

બળતારામ: બહા લગવાન ! મારે તે કાનને માનવા કે આંખને
તેમના ઉદ્ધાસથી તો હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો ! તેમના
ખડખડ હસવાથી તો કાન ખડેર મારી ગયા ! આવો
અજબ ફેરફાર કોઈએ ક્યાંઈ જોયો છે ? (ખડખડ હસ-
વાનું સંભળાય છે. બળતારામ તેના આળા પાડે છે....)
હા હા હા ! એ.....આદ્યુ ! ધૂળ પડો તેમના ઉપર !
અરે, પણ મારી નમુનેદાર સ્ત્રી હોય ત્યાં આ સિવાય
બીજા શાની આશા રખાય ! માડું અતઃકરણ તો એટલે
મુઘી કહે છે કે મંદિરમાં ગંભિર પ્રાર્થના આલતી હોય,
કે પછી ઉત્તર ક્રિયા થતી હોય તો ત્યાં પણ એ તો
બધાને ખડખડાટ હસાવવાનીજ !

હલુતારામ: સ્ત્રીની બાબતમાં આપનો આવો અનુભવ છે ત્યારે
મને પરણાવવા આટલો બધો આગ્રહ શો !

બળતારામ: છોકરા, મેં તને અનેક વાર કહ્યું છે ને પાછો ફરી
એકવાર કહું છું કે ભુલક્ષ્મીનું દ્રવ્ય કુટુંબખંડાર જવું
ના જોઈએ. સ્ત્રી ગમે તેવી હોય પણ લક્ષ્મીનો સંતોષ
તો ખરો.

હલુતારામ: તમારી આજ્ઞાથી હું તેને પરણુવા તર્થવાર થાઉં !
પણ ભુલક્ષ્મીજ ના કહે તો.

બળતારામઃ એ બધી વાત શી છે તે તને એકે ફેરે સમજાવા
 હઉં છું; એ છોકરીનું ઘણા ભાગનું દ્રવ્ય સરકારી ગ્રીન્સ-
 રીમાં છે; તેનો હક સાબીત કરવાનું મારો વગવાળો
 મિત્ર હંલદાસ માંથે લે છે. તને એ પરણવાની ના કહે
 તો એના બાપના વસીયતનામાંથી તેના અડધા ભાગ
 ઉપર એનો હક રહે નહીં. તેથી એ ના કહેશે તોપણ
 અડધું તો આપણું જ થવાનું જ, અને તારો હાથ સ્વિકાર-
 રશે તો તો આખા ડલ્હા ઉપરાંત નફામાં એક ભલી
 સુંદર કન્યા મળશે.

લલુતારામઃ પણ તમે જરા મારા તરફનું સાંભળો તો....

બળતારામઃ હા, હા, ચાલો. બાલોં-તમને સાંભળીએ. હું
 પ્રથમ તમને ચાહ દેવડાવું છું. કે મેંતો નિશ્ચય કર્યો જ છે,
 હું પકડો ઠરાવ કરી જ ચુક્યો છું, હવે બેલાશક તમે
 તમારા કારણજણાવો. કોઈ પણ વાતનો નિશ્ચય કર્યા પછી
 તેની વિફલતા કારણ સાંભળવા મને કાંઈ જ વાંધો રહેતો
 નથી. કેમકે પછી તે ઉપર રહે જ પણ વિચાર કરવાનો
 હોતો નથી.

લલુતારામઃ તમે કહેતા આવ્યા છો કે, લગ્ન સમયથી સુખ
 શોધનારને સાફ સ્વયંવર વિધિ સર્વોત્તમ છે.

બળતારામઃ ખરું, તમારે જન્મે જણાએ આ બાબતમાં મરજી
 પુર્વક જ વર્તવાનું છે. ભુલક્ષ્મીએ પણ એની જ મરજી
 પ્રમાણે વર્તવાનું છે. તમને પરણે ચા તો અડધું ધન જતું
 કરે. તમારે પણ તમારી સ્વેચ્છાએ વર્તવું; તેને પરણવું
 અગર ૫ પણ પામ્યા વિના પરદેશ પધારવું.

લલુતારામ વડીલ, એકનો એક પુત્ર વધારે હેતભાવની આશા
 રાખે.

બળતારામઃ એકના એક બાપ વધારે લાખેદારીની આશા
 ઓધે. વળી આ તારી બેન, જે હંમેશા આજ્ઞા પાળે છે તેના
 તારા જેટલો હક નથી ! છોકરી; આ કુતરો તારું બધું
 ખાઈ જવા ધારે છે. એમ નહિ બને, હું કહું છું
 કે એમ કદી થવા દેનાર નથી, તારા હીસ્સાનું તને પણ
 મળશેજ.

વસુદાઃ મુરખી, તમારો એવી ખાત્રી કરવાની મારી ઇચ્છા છે.
 કે એમના ભાગનું લઈ હું સુખી નહીં થાઉં.

બળતારામઃ ઠીક, ઠીક, તું બહુ ભલી છોકરી છે. બસ બસ,
 હવે કાંઈ વધારે કહેવાની જરૂર નથી. ચાલો બધા મારી
 સાથે. આપણે એટલે એવી વસ્તુ જોવા જઈએ છીએ
 જેથી આપણે બધાને આનંદ થયા સિવાય રહેશેજ
 નહિ. પેલો મુકિત પંથનો છુટો આવો જેને સમાધિમાં
 બેસાડયો છે, તેના ફર્યને તેની સમાધિ ઘણીજ શોભે.
 છે એવું મેં સાંભળ્યું છે. અને તે તેની દેવડીમાં ઘણીજ સારી
 રીતે ગોઠવાઈ રહેલી છે. મારી સાથે તેને ઘણીજ પીછાન
 હતી. અરસપરસની મિત્રતાનો આ પણ એક વ્યવહાર છે.

(સર્વે જાય છે.)

પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

અંક ૨ બે,

સ્થળ: બજારામનું મકાન.

ભુલ્લદમી તથા ગુલબી.

ભુલ્લદમી: વસુદા એની બેન નહિ! વસુદા ભલુતારામની બેન
નહિ! ગુલબી તું મને ચકિત કરે છે.

ગુલબી: બા જેટલી હું એની બેન, તેટલીજ વસુદા? એ બધું
મને એનાજ ચાકરે કહ્યું. એ બાણુતો હોય તે બધું મને
કહ્યા વગર રહેજ નહી.

ભુલ્લદમી: પણ એ બધી વાત શી છે, તે તું મને એકવાર ફરી
કહે બેઠએ, ગુલબી.

ગુલબી: કેમ બા, મેં તમને એક વખત કહ્યુંજ છે કે આજ દશ વર્ષ થયાં એની બેન એની કાકી સાથે ચંદ્રપુર રહે છે, ત્યાં જવાને બદલે એ ચિત્રપુરથી આગળ ગયોજ નથી. ત્યાં એણે આ બાઈને જોઈ, ને તેનું ખીલતું લાવણ્ય જોઈ ભાઈ તેની મોહિનીમાં સપડાયા. મારે કહેવું જોઈએ કે એ બાઈ પણ ખાનદાન કુટુંબની છે.

ભુલકમી: અને તેને મારા વાલીના મકાનમાં કન્યા તરીકે લાવ્યો ?

ગુલબી: એ વરની એ કન્યા થવાનીજ. બળતારામ શેઠ તેમને પરણવાની રજા નહિ આપે તો તેઓ ગાંધર્વ વિવાહ કરવાના.

ભુલકમી: ઠીક, ત્યારે મારે તો એમજ માનવું કે તે લોકોએ મને ઠગી, અને પેલી વસુદા પણ કેવી લુચ્ચી ? તું માનશે ગુલબી, કે મેં તેને મારી બધી છાનીવાત કહી પણ એ લુચ્ચી તો આ બધી વાતમાંની રહેજ પણ બોલી નહિ.

ગુલબી: બા, તમારી જગ્યાએ હું હોઉં તો એનો જરા પણ વાંક કાઢું નહીં. જે માણસ પોતાની ખાનગી વાત મનમાં રાખવાની નીતિ જાણે નહીં તેને સાચું માણસ પોતાની વાત શી રીતે કહે ?

ભુલકમી: અરે, હજી પણ જાણે તેમની ઠગબાજી લંબાવવી હોય તેમ લલુતારામ મારી સાથે પોતાનો વિવાહ કરાવવાનું ધારતો હોય તેમ વર્તે છે. એજ વાત કરવા મારા વાલી સાથે તે હમણા આવનાર છે. તું જાણે તો છે કે એને ના કહેવાથી મારું અડધું દ્રવ્ય જાય.

ગુલબી: તો પણ એ બાબતમાં તો તમે શું કરશો ? તમારું
મન તો મધુવન શેઠમાં છે.

ભુલક્ષ્મી: ચૂપ, મૂર્ખિ, એ શું બકી ? મારું મન મધુવનમાં ? તું
મને ચીડવવા આમ બોલે છે ?

ગુલબી: બા સાહેબ, હું તો.....મારું તો કહેવું એટલુંજ છે
કે તમારે ને તેમને પિછાન છે. રહેજ ઝોળખાણથી કાંઈ
વધારે છે એમ હું કહેતીજ નથી. મારી પણીઅતના સમ
ખાઈ કહું છું કે, એથી વધારે હું કાંઈ સમજીજ
નથી.

ભુલક્ષ્મી: ઠીક; ચાલો, બહુ થયું. સાંભળ, મારા વાલી તથા
લલુતારામ આવશે ત્યારે વાત કરવા તૈયાર થઈ રહીશ,
જાણે વિવાહની વાતની ખુશી થઈ હોઈ એમ દેખાડીશ,
મારી સંમતિથી એમને ગુંથવીશ. અને આખરે એવો
વખત આણીશ કે તે આપો આપજ ના કહે.

ગુલબી: વાહ ! કેવું મજાનું ! બા, એથી તો તમારું બધું બન તમ-
નેજ મળશે. આવા નિર્દોષ ચહેરામાં આટલી બધી કળા
ભરી હશે એમ કાણ જાણે ?

ભુલક્ષ્મી: કેમ વાહ ગુલબી, એમાં હું શું કરું છું તે ! તેમના
કપટ સામે મારી અક્કલ વાપરું છું અને તેમણે આપેલા
શિક્ષણનો મારા રક્ષણમાં ઉપયોગ કરું છું.

ગુલબી: ત્યારે તો તમારે હવે વધારે ખોટી થવાનું નથી.
ઓ પેલા તો આવે ...ગુપચુપ વાત કરતા !

(બળતારામ તથા લલુતારામ આવે છે)

લલુતારામ: શિરછત્ર, એ બાળા સાથે વિવાહની વાત કરતાં હું
જરા અચકાઉં તો ખોટું ના લગાડશો.

બળતારામ: લલ્લા ભગવાન ! તું જરા ધીરો પડ. કેટલો શરમાળ બ્રહ્માએ જાણે નારી બનાવતાં બનાવતાં નર બનાવી દીધો હોયને ! હું કહું છું કે અડધોઅડધ કે આખું; બેમાંથી એકતો થયુંજ જોઈએ. ચાલ, જોઈએ કેવા ઉત્સાહથી તું વાત છેડે છે ? કેમ, કેમ ? અલ્યા તું તો બોલતોજ નથી ને ! હેં ! શુ થયું ? એ આમ મુગો રહે ત્યારે મારે તો કાંઈ બોલવુંજ જોઈએ. બેટા ભુલક્ષ્મી, અમે શા શાફ હાલ અહીં આવ્યા છીએ તે તો તું સમજી હઈશ. આ છોકરો એક એવી વાત કરવા આવ્યો છે જેમાં ઘણે ભાગે તમારૂં પણ હીત છે.

ભુલક્ષ્મી: શિરછત્રી, તમારી લલામણતું જે કાંઈ હોય તે ખુશીથી ના સ્વિકારું તો મારા જેવું કૃતદિન કેાણ !

બળતારામ: કેમ છોકરા ! આનાથી એ વાત કરવાનો વધારે સારો પ્રસંગ કયો મળવાનો હતો ? કેમ, કેક ! અલ્યા, કાંઈ બોલતોજ નથીને ?

લલુતારામ: ખરેખર બાઈ.....મારા પિતાને..... એક વિચારછે....આવ્યો છે....અરે એક વાત કહેવી છે જે એ પોતેજ ઘણી સારી રીતે કહી દેશે.

બળતારામ: અરેહા.બેટા ભુલક્ષ્મી, જે વાત કહેવાની છે તે સંપૂર્ણ મારા છોકરા તરફનીજ છે. એનેજ કાંઈ વિનંતિ કરવાની છે અને મારી રજા છે કે આ પ્રસંગનો સંપૂર્ણ લાભ તેણે લેવો.

લલુતારામ: બાઈ વાતમાં વાત માત્ર આટલીજ છે કે મારા પિતાને એક વાત કહેવી છે તે એમણે જાતે કહેવી એવો તેમનો પ્રથમ આગ્રહ છે.

બળતારામ: (સ્વગત.) માઈં મન પાછુ હઠે છે. આ ઓકરો બાણ બગાડવાનો. (મગટ) ટુંકામાં બેટા, એટલુંજ કહેવાનું કે તમારા સ્નેહને આધીન આ તમારી સામે ઉભો છે અને તેનો બધો સંસાર બાણે તમારામાંજ છે.

બુલ્લદમી: શિર છત્ર, આપની વત્સલતા વિષે મને કદી શંકા થઈ નથી અને મારી પુણ્ય બુધ્ધિ વિષે આપને પણ બેમ નહીં હોય.

બળતારામ: બાપુ, તારી સમજદાર છે. માઈં કહેવાનું તું ધારે છે તે કરતાં બુદ્ધ પ્રકારના સ્નેહ વિષે છે. આ પેલો ઉભો છે તેના ચહેરા ઉપરથીજ તેના વિકારનું બળ કળાય તેમ છે. (હાલુતારામને) આ કૂતરા જરા ઉચુ તો જો. (બુલ્લદમીને) અરે લમ્હે, જેમ મેં જોને એકલો એકલો બબડતો, હડાં નિસાસા નાંખતો, રહતો, ઠંગ વિનાની કવિતા બોલતો, કેટલીક વખત ઉઠાસ, કેટલીક વખત શૂન્ય હૃદયનો, જોયો છે. તેમ જોયો હોય તો....

બુલ્લદમી: વડીલ, હાલમાંજ એ શૂન્ય હૃદયના હોય એમ દેખાઈ દીસી આવે છે. એમ ના હોય તો આવી વિનંતી એ જાતેજ ના કરે ?

બળતારામ: પોતે જાતે ? એટલું કબુલ કરતા પહેલાં તો તે મરવા જેવો થઈ જાય. મારા જેવો જોને ટોકનાર ના મળ્યો હોત તો કયારનોએ જોને ચિત્તબ્રમ થયો હોત.

બુલ્લદમી: નમ્ર વિનયમાં વાણી કરતાં ઘણી સબળ શક્તિ છે તે હું જાણું છું. મુક આલાપ એ નિષ્કપટતાના શુદ્ધ ભાષણ સમાન છે.

બળતારામ: અરે! એ તો બાણે બધી ભાષાજ બૂલી ગયો.
છે! મૈન એજ એની માતૃ ભાષા થઈ રહી છે.

બુલદ્ધમી: હું એજ જોયા કઈ છું. એજ મૈન એમના પક્ષમાં
ઘણું ઘણું બોલે છે. આમ સ્પષ્ટ કહી દેવામાં હું બહુ
વાચાળ કહેવાઈ, કેમ, નહિ લલુતારામ?

લલુતારામ (સ્વગત) અરરર! મૂળા રહીને પણ આપણે તો
માર બાધો. ચાલો ત્યારે મહોડું ઉઘાડીએ. (પ્રગટ)
બાઈ, મારા મૂળા રહેવાથી એમ ના સમજવું કે જે
સુખ અને માન તમે મને આપવા ઇચ્છો છો તે મારી
સમજ બહાર છે. મારા પિતા કહે છે કે, હું તમને
મનમાં રાખું છું ને વખાણું છું. હું ખરેખર કહીશ
કે હું તો તમને પુણુ છું અને જ્યારે આપણે એક
થઈશું ત્યારે હું અંતઃકરણથી કહું છું કે અત્યાર સુધીનાં
બધાં દંપતી કરતાં આપણે વધારે સુખી થવાનાં.

બુલદ્ધમી: જો હું એમ માની શકું કે તમારું મન, વચન
એક છે.....

લલુતારામ: મારા શુદ્ધ ભાવ તરફ શંકા? તમારાજ સમ બાઈ
હું કહીશ કે ચોધાને પૂછો કે તેને યશની જરૂર છે—
બહીકણને પૂછો કે તેને બચવાની જરૂર છે?

બળતારામ: ચાલ, ચાલ, બસ હવે, એ બાબત કાંઈ સવાલો
પૂછવાની જરૂર નથી.

લલુતારામ: પૂછો રાગીને કે તેને રાગ સુકત થવું છે. પૂછો
કૃપણને કે તેને કાંચનની ગરજ છે...પૂછો...

બળતારામ: પૂછો સુખ ને કે તેને બકવા કરવો છે; આ

છોકરાને શુ થઈ આવ્યું ? કેઈ કાંઈ જવાબ આપી શકે તેમ છેજ નહી, ત્યાં આ પ્રશ્નની પરંપરા શી ? જો કામચર પૂછવું હોય તો પૂછ આ બાળાને કે તને સુખી કરવા સંમતિ આપે.

ભુલશ્મી: અરે, એમની આવી અસામાન્ય ઉત્સુકતા મને એમની વૃત્તિને અનુકુળ થવા દેરે છે-કબાવે છે. તો પણ એકદમ અનુકુળ થઈ એમની આ વિનંતિનો તુરત સતકાર કરવાથી એમના મનમાં મારે વિષે હલકો વિચાર આવવાનો કે કેમ નહિ લલુતારામ ?

લલુતારામ: (સ્વગત) આતો ફરી ફસાયા. (પ્રગટ) ના બાઈ એમ નથી, એવું કાંઈ છેજ નહી. તોપણ તમે કાંઈ દાખ વિષે બોલ્યા ને. આવી બાળતમાં કબાણ કરવાથી હું દૂરજ રહેવાનો; હજી પણ હું કહું છું કે તમારી મરણ નિર્ભયતાથી જણાવો.

બળતારામ: અલ્યા ચેલકા ! હું કહું છું કે, એમ કહેવાનો એ છોકરીને હકજ નથી. એ તો વરકન્યા થઈ ચૂક્યાં; જો એ કાંઈ બોલતી નથી. મુંઝ રહેવું અને હા કહેવી એમાં કાંઈજ ફેર નથી. બાળાઓની હા કહેવાની આપણ એક રીત છે.

લલુતારામ: પણ પિતાજી, એ કાંઈ દાખ વિષે બોલ્યા તે એમની મનોવૃત્તિને પરાણે ખેંચવી એ કેટલી નિર્દયતા ?

બળતારામ: હું કહું છું કે અહિં નિર્દયતાની વાતજ નથી. અલ્યા, જલ્લભરત, એટલું નથી જાણતો કે કન્યાઓ બીજાના દેખતાં સીધી રીતે હા કહેતી નથી ! જાઓ તમે બન્ને પેલા ખંડમાં, તમારા રંગમાં ભંગ પાડે તે મુરખનો

સરદાર ! જાઓ, જાઓ, તમે, હું હવે એ બાબતમા
એક અક્ષર પણ સાંભળવાનો નથી.

હુતારામ: પણ વડીલ મારે કહેવું જોઈએ કે.....

બળતારામ: એ કુરકુરીઆ, જા, જા, હવે નહીં તો મારે તને
પરાણે પકડેલવો પડશે. મૂખ ફૂતરો, પણ એમાં
કાંઈજ અજબ થવા જેવું નથી. છોકરો તફ્તન એની
માના જેવોજ છે.

(બુલકમી તથા હુતારામ જાય છે.)

(બળતારામની સ્ત્રી બહુસ્મિતા આવે છે.)

બહુસ્મિતા: વહાલા, હું કાંઈ લાવી છું તેથી તમને હસવુંજ
આવશે.

બળતારામ: જો એમ થાય તો આપણે સો સો રૂપીઆની
શરત.

બહુસ્મિતા: એક કાગળ, અને અક્ષર જાણીતા હોવાથી મેં તે
ફેલ્યો.

બળતારામ: વાહ, તેં એમ શાથી જાણ્યું કે મારે કાગળ ફેલવાથી
હું રાજ થઈશ ?

બહુસ્મિતા: એ તો ચંદ્રપુરનો, તમારી બેન તરફનો છે. તેમાં
એક ખુશ ખબર છે. વાંચો તો ખરા જલદી વાંચો !

બળતારામ: શી ફેશનવાળું આ પરબીડીયું ? મારી બેનમાં
કેટલાક સદ્ગુણ છે. પણ કાગળ કેમ બંધ કરવો તે
શીખવતા તો હું થાક્યો.

બહુસ્મિતા: મેં બંધ કરાવો, જીવ બંધ કરાવો, એટલે
બધુંજ આવશે. અંદર લખેલું તો વાંચો.

(બળતારામ વાંચે છે.)

ચંદ્રપુર, આશ્વીન પુર્ણિમા.

વહાણાભાઈ,

.....એક ભલા ધનવાન મહસ્થે વસુદાનો વિવાહ કરવા વારંવાર વિનંતિ કરી છે. તેમના વચ્ચે પરસ્પર ગાઢો સ્નેહ હોય તેમ જણાય છે. વસુદા મારે માટે તો કાંઈ બોલતી નથી પણ એની મરજી એવા જણાય છે કે પરબુલુ તો એનેજ તમે જાણો તો હોજ કે આવો વખત વારંવાર આવતો નથી. તમારી સારી સમજણ એના થનાર પતિનું દ્રવ્ય, તથા બીજો બધો સમ્બંધ જોઈએ તેવો છે તે વિચારી તમે એનો વાંક નહીં કાઢો...

લી.

સૌ. રૂચીરાના પ્રણામ.

બળતારામ: મારી છોકરી ! છાનીમાની ! એક ધનવાનને પરબુવાની ! ખરેખર કેવા સારા સમાચાર ! મને એ જાણતી જરા પણ જાણ પડી નહીં. એ નાનકી ઘેર આવી ત્યારથી કેવી ભારેખમ થઈને ફરે છે ! કોઈપણ પ્રકારે વડીલોને કાંઈ ખબરજ ના કરવી ! તો પણ જો કાંઈ વાત સંતાડતી હોય એવો આભાસ તો પડે છે.

બહુસ્મિતા: ઠીક પ્રેમ છુપાવ્યો, પણ પરબુવાતું કાંઈ છુપાવશે ? તે તો વાજતે ગાજતેજ થવાતું કળી ?

બળતારામઃ એ સી, હું તને કહું છું કે, લગ્નની ધામધુમ એ બહુજ મૂખાંઈ ભરેલી રૂઢી છે વિવાહ પ્રકરણમાં સર્વથી મંભીર અને અગત્યનું શું છે તેની આ સીને જરા પણ સમજ પડવાની નહીં.

બહુરિમતાઃ ત્યારે શું મારે એમની ઉત્તર ક્રિયા નો વિચાર કરવો ? બોલો, બહાલા, તમે અત્યારે કહી શકો તે કરતાં મેં તમને વધારે સુખ નથી આપ્યું ? મારા વિના પેલા હંભદાસ જેણે ત્રિભેરી ખતામાંથી ભુલકમીનો હક નક્કી કરવાનું કબુલ કર્યું છે, તેને તમે ઝોળખી શકત ? દ્રવ્યમંદા ને ત્યાં મીજબાનીમાં કોણે પહેલી એની ઝોળખ કરાવી ? ભુલકમીની બાબતમાં મદદ કરવાનું વચન કોણે અપાવ્યું ? એ ખાસ વગવાળા નથી ? જેઓ ધારે તે કરે એવા સત્તાધારી છે તેમની પાસે એ પોતાનું ધાયું કરાવે તેવા નથી ? તમારા નિત્યના બળાપા અને શોકમય વાતોથી એવા પુરૂષને ઝોળખવાનો પ્રસંગ આવત ?

બળતારામઃ મારે એટલું તો કહેવું પડે છે કે તે કામનો માણસ છે. પણ મને નવાઈ તો એ લાગે છે કે, લાઈ જ્યારે બધી દુનીઆને ઠેકાણે પાડવાને શુરા છે ત્યારે એમનો પોતાનોજ કેમ કાંઈ શુકરવાર કરતા નથી ?

બહુરિમતાઃ તે તો કદાચ એમની સુક્ષ્મ દ્રષ્ટિને લીધે હશે. મોટા માણસો એકદમ સંતોષ પામતા નથી.

(એક લાલીઓ આવે છે.)

લાલીઓઃ છાબ, હંભદાસ છેઠે મને એકડમ મોકલેલો. ટેટમારી પાહે એકડમ આવટા છે. ચાર પાંચ હકમ આપટા છે. બે ટન કાગળ વાંચટા છે. એક વકીલને મલટા છે અને ચાર છ મીલટમાં એક્રા આવટા છે.

અહુસ્મિતા: હાહા, જોયું કે? કેવું મોટું ખાતું? લલે લાઇ,
તારા શેઠને કહેજે કે, એમના પધારવાથી અમને ઘણી
શોભા છે. આથી ઉંચા પ્રકારનો હંદવાર કાંઈએ કયાંય જોયો
છે? હાલમાં મોટા માણસો સંદેશા સાડ મુદામ માણસોજ
મોકલે છે.

અજાતારામ: એના જેવો નાનાં કામ પણ મોટા દમામથી કરવા
વાળો, તથા એના જેટલા માનને યોગ્ય, ખરેખર હાલમાં
કોઈ નથી. પણ એ પ્રમાણે વર્તવામાં એ વાજબીજ છે.
આ દોરંગી દુનીઆ માગે તેનેજ માન આપે છે.

અહુસ્મિતા: દુનીયાનીતો વાતજ ના કરવી. અત્યાર સુધીમાં
આથી વધારે આનંદી સ્થિતિમાં તમે નહોતા. ચાલો, તેમનો
યોગ્ય સત્કાર કરવાની તૈયારી કરીએ. (ખારણે મોટો
ધબકારો સંભળાય છે) અરે આ અવાજથીજ જણાય છે
કે એતો એજ.

અજાતારામ: ખરેખર એજ જેમ હસ્તાવેજની પાછળ સહી તેમ
એના મુદ્દામ માણસની પાછળ એ. લલે, તું એનો સત્કાર કર,
એટલામાં હું પેલી ચેલકીને તેના બાપ તથા કાકીથી છાના
વિવાહીત થવા સાડ બોલ કહેતો આવું હું જરા ગુસ્સે
થયલો દેખાઈશ, નહિ તો એ પણ મારા અધિકારને ઘોળી
પીતાં શીખશે.

(જાય છે.)

(મંત્રી જોડે વાત કરતા દંભદાસ દાખલ થાય છે.)

દંભદાસ: અને જો વેત્રવતીના વકીલ. અથવા પેલો જીવખાતો
ગરાસીઓ, આવે તો ચોખ્ખું કહેવું કે હું ઘરમાં નથી.
છટ એવાઓને સાડ હું કાંઈ નકામી પીડા હોરનાર નથી

(બહુસ્મિતાને) પ્રિય બાઈ સાહેબ, મેં આ અધ ધડી ગમે તેમ કરી કાઢી છે—(મંલીને) અને જો પેલા તાકીદના કાગળો ફરબારના, તૈયાર થયા હોય તો તુરત રવાના કરવા; તે ઘણાજ જરૂરી છે.—બાઈ સાહેબ, હું તમારી હજાર ક્ષમા માગુ છું.

બહુસ્મિતા: સાહેબ, આ માન.....

દંભદાસ: અને દુર્ભાગચીંહ, ખુણાગલીમાંથી માણસ આવે તો તેનું કામ ત્હારે તરત કરી આપવું શું કહું છું? જો યાદ રાખજો, બાઈ સાહેબ હું દશ હજાર વાર ક્ષમા માગુ છું. અને જો કાંતાર દેશનો એલચી આવે, પણ હું જાણુ છું કે તે ભાગ્યેજ આવશે, અને હવે બાઈસાહેબ હું તમારો તાબેદાર નત્ર સેવક છું, તે કહેવાનું તમારી રજાથી જો માન મને મળ્યું છે અને તેથી જો આનંદ મને મળે છે તે બતલાવવાનો આ હમણાંજ મને પ્રસંગ મળ્યો.

બહુસ્મિતા: માન અને ખુશાલી એ સઘળું તો સાહેબ અમને છે, તોપણ તમને રોકવામાં ખરેખર હું જનહિતને લુંટું છું.

દંભદાસ: સુંદરીઓના સેવક થવું હોય ત્યાં જનહિત બીજા જહાનમમાં અહો! મારા બધા વખતનો હું આવો રૂઠો ઉપયોગ કરું, તો કેવું સાફ! તમે અમારા જેવા ધંધાચીઓ ની દયા નથી ખાતાં! હંમેશ આનું આજ કોઈ જગ્યા સાફ સીફારસ કરાવે, તો કોઈ પેનસનના વાંધા પતાવવા આવે, કોઈ નાણાં માગે, કોઈ નોકરી માગે, કોઈને દાન તો કોઈને દક્ષણા જોઈએ, કોઈને વળી સાથે ફરવાનીએ ધંધા હોય; કોઈને કાંઈ તો કોઈને કાંઈ; અને સર્વ કોઈ સલાહ માગે હું જાણુ છું કે તમે અમારી દયા ખાઓ છો. હા, હું સમજુ છું કે તમે દયા ખાઓ છો.

બહુસ્મિતા ખોટું ના લગાડતા સાહેબ, પણ અદ્વૈતરંગ કહે છે કે
“ ભાર વહેવો રાજ્યનો તે તો ખુશાલી છે ભલી. ”

દંભદાસ: અદ્વૈતરંગ! અદ્વૈતરંગ ! શું એ કોઈ રાજ મંત્રી છે ?

બહુસ્મિતા: સાહેબ, એ નામના હાલના કવિ.

દંભદાસ: અહા ! હાલનો કવિ ! અમે ધંધાર્થીઓ હાલનાને
ધિક્કારીએ છીએ, ને જુના વાંચવાની અમને નવરાશ નથી.
અમારી બેરીઓને છોકરીઓને એ કવિતા બવિતા કીક પડે
પણ તે કાંઈ અમારે સારૂ નથી. હું સત્ય કહું છું, બાઈ
સાહેબ, કે ગ્રંથોનાં થોથાં મેં ઉચલાવ્યાં નથી, તેમાં ગોથાં
પણ ખાધાં નથી. તો પણ જમીન માર્ગે ચાલતો વ્યાપાર,
હુંડીપત્રી, બાળકનાં મરણ, સ્ત્રીની સમાનતા, પુરૂષના ઉદ્યોગ,
મનોરાજ્ય, ગૃહરાજ્ય, દેશીરાજ્ય, સ્વરાજ્ય રૂપાનું ચલણ,
લડાઈ કે દુશ્કાળ વિગેરે ઉપર બળે કલાક બોલવું હોય તો
કાંઈ હીસાબ નહી.

બહુસ્મિતા: હરેક બાબતમાં દંભદાસની શ્રેષ્ઠતાથી હુનીઆ અજ્ઞાન
નથી.

દંભદાસ: દેવના કસમ ખાઈ કહીશ કે, તમે મને શરમાવી નાખો છો.

હું હુનીઆમાં કાંઈજ નથી, કોઈજ નથી. એક માત્ર અભ-
ણ્યો ગૃહસ્થ ! ખરેખર વળી હાલના એક જ રાજમંત્રીઓ
હું બહુ આગળ પડતો છું એમ પોતાની ખુશીથી જણાવે છે.
હું બાલું છું કે તેઓની નાની સરખી દરબારમાં તેઓ મારે
વિષે ગુપ્તગુપ વાતો કરે છે; તોપણ હું મારા કસમ ઉપર
કહું છું, કે તેમ કરવાને તેમને શું કારણ હશે, તે હું બીલકુલ
સમજી શકતો નથી. માણસ નહી પણ ગુણ તરફજ હું
હમેશ વળું છું, અને જે કાંઈ માનભર્યું હોય તેના સોગન

લઈને કહું છું કે, મારા ગુસ્સાથી એક મનુષ્યને મનુષ્ય તરીકે એટલે માણસ તરીકેના ખાનગી હકની ખાખતમાં કોઈ પણ વખતે કાંઈ પણ અડચણ થઈ જ નથી.

બહુસ્મિતા કેટલી મોટાઈ ને તે સાથે કેટલો વિનય

દંભદાસ જો બાઈ સાહેબ, તમે વિનય વિશેજ કહેતાં હો તો તે ખાખતમાં તો હું વખાણને પાત્ર છું વિનય એજ મારો વાંક છે. પ્રસ્થાનપુરના શેખ મારે વિષે એમજ કહે છે. તે કહે છે કે “દંભદાસને હું ચાહું છું. દરેક વસ્તુનું સુદૃઢ જ્ઞાન એના જેટલું બીજા કોઈને નથી; બધી બાતમી રાખનાર તો એજ; જ્યારે બોલવા ઉભો થાય ત્યારે તો કાંઈ મજાજ નહિ. બધા એની આગળ પાણી ભરે; તોપણ દરેક માણસમાં કાંઈ ખોડ તો હોયજ. એની ખોડ એ કે એ બહુ વિનયી છે.” આ પ્રમાણે એ ખાનખાનાન બાતે કહે છે,

બહુસ્મિતા તેમ છતાં હું તો કહીશ કે, તમારા મિત્રોનાં કામ કરવામાં તો તમે જરા પણ કચ્ચાશ રાખતા નથી.

દંભદાસ: અરે એવી ખાખતમાં તો બંદા આદુ ખાઈનેજ અડવાના. હા, હીક યાદ આવ્યું. આ હમણાંજ ભુલકમી ના કામ ખાખત હું એક નામીયા રાજદારીને સમજાવ તો હતો. નામ નહિં દેવાં એ તો અમારા જેવાનો એક ખાખ નિયમ છે; જે ખાખત મેં મનપર લીધી તે થઈજ બણો. હું મારા દોસ્તાનું કાંડું પકડી કહેવાનો કે એમાં હીલ ચાલેજ નહીં. એક સુંદર કચ્ચા! આટલું કરી આપવાયાં તેના હકમાં લાભ થવાનો; મારી ઓળખાણ ની! વગવાળી! કામ તો થવુંજ જોઈએ. રાજમંત્રી,

રાજમંત્રી ? હું ફરીથી કહું છું કે, એ બાબતનું કાર્ય
તો થવું જ જોઈએ. બાઈ, કામ કઠાવવાની આ અમારી
કળા

બહુસ્મિતા અહો, મારા સુખની શી સીમા. તમે આ બધું
રાજમંત્રી ને-દિવાન સાહેબને કહું ? દિવાન સાહેબને
મહોડા મહોડ આ પ્રમાણે કહ્યું ?

દંભદાસ રાજમંત્રી ! હું એમ બોલ્યો જ નથી. તમે સાંભળ્યું ?
હું રાજમંત્રી બોલ્યો ? અરરર ! તમે એ નામ સાંભ-
ળ્યું એમ કહો છો ત્યારે એ બિના ના પાડવા હું લાચાર
છું મેં એ પ્રમાણે દિવાન સાહેબને, રાજમંત્રીને જ કહ્યું.

બહુસ્મિતા તમે તો ત્યારે એકદમ શીખર ઉપર જ પહોંચ્યા.
નીચલાઓને તો કંઈ પુછવાનું જ નહીં. મધુવનને આ
કામ સોંપ્યું હોત તો નીચલા માણસ સાથે જ કામ પઠાવત.

દંભદાસ મધુવન ! હાહાહાહા ! તે એક ખરેખર શ્રીમાન
ગૃહસ્થ હતા. હાલમાં એના ઉપર શું આવી પડ્યું છે
તે તો તમે સાંભળ્યું હશે.

બહુસ્મિતા ગરીબ બિચારો ! હું ખાફાં છું કે કાંઈ અકસ્માત
તો થયો નથી ?

દંભદાસ બાઈ વિનાશ એટલામાં બધું સમજી લો. એના માગનારાઓ
એ એને સપઠાવ્યો, ઘેર્યો છે, પોતાના જ ઘરમાં એ કેદી છે.
બહુસ્મિતા પોતાના જ ઘરમાં કેદી ? શું કહો છો ? આજ વખતે ?
હું એમને સાફ બહુ દીલગીર છું.

દંભદાસ મને પણ બહુ લાગે છે. ખરેખર એ માણસ તો
બેહદ ભલો, નીખાલસ દીલનો; પણ એનામાં કાંઈ રામ
હોય એવું મને તો કોઈ દિવસે જણાયું નથી,

બહુસ્મિતા એનો સ્વભાવ ખરેખર તદ્દન નિર્દોષ, કેટલાક એમ
ધારે છે કે એ જઠણુધિવા છે પણ આપણે તો એ
બાબત મનમાં જ રાખેલી.

દંભદાસ બાધ હવે કાંઈ તે મનમાં રાખી શકાય તેમ છે !
હાલના છેલ્લાં નવા નાટકમાં કસ હોય તો એ ભા-
ઈમાં હોય; વ્યવહારમાં તો તદ્દન નકામો. એ કાંઈ કામ
કરી શકે એમ છે કે નહીં તેની મેં એક બે વખત
તપાસ કરેલી, પણ ચીઠી લઈ જનાર ચાકર જેટલી
પણ ભાઈમાં ભાગ્યેજ અકલ હશે.

બહુસ્મિતા: તે છતાં ભુલકમીના એમની બાબત કેવા ભુદા
વિચાર છે ? મારા જાણવા પ્રમાણે તો એ છોકરી આ
બધા અવગુણ છતાં એને ચાહે છે.

દંભદાસ: ચાહે છે ! એ બાળા ખરેખર એને ચાહે છે ! તમારે
ત્યારે એ બાબતમાં એને ખાસ ચેતવણી આપવી. હાલમાંજ
જ્યારે એ ભારી ગુચ્ચવણમાં છે. તે વખતેજ એ બાળાને
ત્યાં મોકલી હોય તો કેમ ? હું કસમ ઉપર કહીશ કે
એથી એકદમ એની આંખો ઉઘડશે પ્રેમ અને પીડા એ
એક બીજથી તદ્દન ઉલટા છે. ચાલો બીજા ખંડમાં
એને મળીએ. ભુલકમી એક સુંદર કન્યા છે, એની પાસે
દ્રવ્ય પણ ઠીક છે. એને આમ નાંખી દેવી જોઈએ નહીં.
મારી પ્રતિષ્ઠા ઉપર હું કહીશ કે માફ મન પણ ત્યાં
છે. આવીજ રીતે એ ગમે તેમ આપી દેવાતી હોય તો
પછી હું તેને પરણવામાં બાધ ગણું નહીં. (જાય છે.)

(વસુદા અને લલુતારામ આવે છે.)

લલુતારામ: બહાલી વસુ, હું ખરેખર કહું છું કે, એ ના જ કહે

એવી રીતે હું વત્યો, તેથી બુલકમી મારા સ્વીકાર નહીં કરે એમ માનવાને મને દરેક કારણ હતું. ખરેખર એનો આવો અવિનય મને ચકિત કરે છે.

વસુદા: તમારા ગુણને બાણવા એ શું અવિનય કહેવાય? એમજ હોય તો પછી મારા જેવી મુર્ખા કેણુ?

લલુતારામ: પણ બહાલી તું બુદ્ધે છે. જે કળા મેં તારી સાથે મારા ગુણ કશાંવિવામાં વાપરી, તેજ કળા તે મારા ગુણ ન બાણે તેમ કરવામાં કામે લગાડી. બોલ હવે એથી વધારે શું કરી શકું?

વસુદા: હાલ તો એ વિચારવાનું છે કે હવે પછી શું કરવું? આપણે ઢાંગ બહુ લાગ્યો. હું તો હવે બહુ શરમાઈ છું. મને હવે કંટાળોજ આવ્યો છે. બીજા કોઈને સાફ હું આટલું બધું વેકત નહીં.

લલુતારામ: અને તું મારી સંપૂર્ણ મરજી પ્રમાણે ચાલી તો મારી લાગણી કાંઈ બાળી નથી. બલે બધા મિત્રો ખસી જાય, બલે બધું દ્રવ્ય જતુ રહે, તોપણ બહાલી આપણે સંતોષ છોકવો નહીં.

વસુદા: સુખી થવાનું સાધન જ્યારે આપણા હાથમાં છે ત્યારે વિલંબ શા સાફ કરવો? ધારો કે, તમારા પિતાનો મારા પ્રત્યેનો સ્નેહ ખરેખરો છે પણ જે મમતા તે હાલ માની લીધેલી છોકરી તરફ ધરાવે છે. તેજ એક ઢાંગી કન્યા તરફ રાખસે. એ માનવું મુશ્કેલ છે.

લલુતારામ: એની એજ મમતા ચાલુ રહેશે, એમ માનવાને મને તો ઘણું કારણ છે. એમને ઘણાજ થોડા માણસ સાથે પિછાન છે, તેથી જેની તરફ એમની એક વખત લાગણી થઈ, તે એકદમ ખસવાની નહીં. એમાં તે પણ ગાંધર્વ

વિવાહથી પરણેલા; આ સંબંધી મોઢમ વાત થતાં એમના બધા ઉત્તર આપણને અનુકૂળ મળેલા; વળી એક બે વાત એમણે કહી તે ઉપરથી અનુમાન બંધાય કે, એ આપણી બાબત પણ કાંઈક બાણે છે.

વસુદા: શું ખરેખર ! પણ એ પ્રસંગની આશા રાખવી એ તો દુર્લભજ તો.

લલુતારામ: તે ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો નહીજ છે કે એ તારું કંઈ મારે છે. હું ધારું છું કે તું બે આપણી સ્થિતિ વિષે કાંઈક ચુકિતથી એમને વાકેફ કરે તો કદાચ આપણું કામ થાય.

વસુદા: તમે તો ભૂલકમીની બાબતમાં પણ એવુંજ કાંઈ ધારતા હતા. ત્યાં શું કરી આવ્યા તેતો તમે બાણેજ છો.

લલુતારામ: અને ફરીથી આવો પ્રયત્ન કરવાનું ઘણે ભાગે તો: એજ કારણ છે.

વસુદા: એમજ હોય તો તમારા કહેવા પ્રમાણે કરવા હું તયાર છું.

લલુતારામ: આપણી આશા પુરણ કરવાજ બાણે તે આ તરફ આવે છે. બહાલી વસુ, તું નિશ્ચય એક રાખજે હું સંભળાય એટલે દુર ઉભો છું, અને તારા ભયમાં ભામ લેવા કે તારો આનંદ સંપૂર્ણ કરવા હું વેળા-સર આવી પહોંચીશ. (તે બય છે.)

(બળતારામ આવે છે.)

બળતારામ: હા, મારે તેને માણી આપવીજ નેઈએ. તો પણ એકદમ તો નહીજ. એના ઉપર દાખ બેસાડવા જરા ગુસ્સે તો થવું. ફટી પ્રમાણે ચાલવું હોય તો એમ

યવુંજ ભેઈએ.

વસુદા: (સ્વગત) એમની પાસે જતાં હું કેવી ધુણું છું ? (પ્રગટ)

વકીલ, તમારા વિચારમાં ભંગ પાડવાની હું હીમત કઈ કે?

બળતારામ: નહીં છોકરી, જ્યાં સ્નેહ છે ત્યાં એ ભંગ સંભવેજ નહીં. સ્નેહમાં એવી ઝીણી હરકત ભેવાતીજ નથી.

વસુદા: મુશ્ખી, તમે બહુજ હેત રાખો છો. અવા હેતની હું હકદાર નથી, એ વાત હું કેવી સારી રીતે બાણું છું તો પણ પ્રભુ બાણે છે, કે એવું હેત મેળવવા હું કાંઈ પણ બાકી રાખું તેમ નથી.

બળતારામ: તો પણ નાનકી, તેં મારો સ્નેહ ઘણી સારી રીતે મેળવ્યો છે. છોકરી, તારી રીતભાતજ એવી છે કે ઘણા મોટા ગુના સિવાય તને બધેજ ક્ષમા મળી શકે

વસુદા: પણ મારો ગુનો એવો એવો છે.....જયારે તમે મારો અપરાધ બાણુશો.....હા, તમને તે ખબર પડશેઅરરર, મને તે કહેતાં બહુ દુઃખ લાગે છે..... શરમ આવે છે.....

બળતારામ: ઘણુંજ દુઃખ લાગતું હોય તો તે કહેવાની તસ્લી દેવા કાંઈજ જરૂર નથી; તું એક શબ્દ પણ બોલે તે પહેલાં તો હું બધું બાણું છું.

વસુદા: ખરેખર ત્યારે તો મારું આવી બન્યું ?

બળતારામ: એ છોકરી, તું મારાથી વિવાહ છુપાવતી હતી કે કેમ ? મારે એવું ધારવું કે મારા કુટુંબમાં લગ્ન થાય ત્યાં હુંજ પૂછવા યોગ્ય નહીં ! મારાંજ છોકરાંનાં વિવાહમાં મારો હાથ નહિ ? ના, હું તો બાણે છુંજ નહીં ! બાણે કુટુંબની એક જડ ચીજ ! બાણે ખુણામાં

નાખી મેલવાની એક લાગલી ચીની !!

વસુદા: મુરખી, તમારા ધાકને લીધેજ અમે કાંઈ બેલેલાં નહિં.

બળતારામ: નહિ, નહિ, અમે તે કોણ ! અમે તે શા હીસા-
અમાં ? જાણે મહોડામાં બીડી ઘાલી ઉભેલું એક પુતળું !
(સ્વગત) આથી એને વધારે ચીઠવવી એ હવે મને
ઠીક લાગતું નથી.

વસુદા: તમે ગુસ્સે થશો એ હું જાણતીજ હતી. અંહી
આવી ત્યારે પણ માફી મળવાની નિરાશાજ હતી;
તોપણ તમારા આ ઠપકાથી મારો સ્નેહ જોછો નહિ
થાય; હું વ્યાજબીજ શિક્ષા ખમું છું.

બળતારામ: તોપણ છોકરી તારે નિરાશ થવું નહિ. આશા
અમર છે એમ આપણે બધાએ માનવું.

વસુદા: વધીલ તમે મને આશા રાખવાનું કહો છો ? મને ક્ષમા
મળશે ? અરરર ! આશાએ મને બહુ ઠગી છે. “ આશા
તું કેવી ધુતારી છે, તેં કેટલાને ઠગ્યા ” એ વિચાર
મારા મનમાંથી ખસતો નથી.

બળતારામ: છોકરી, હવે તે તને વધારે નહીં ઠગે. જા, તારો
ગુનો માફ છે, તમને બધાને માફી આપું છું. તું
ખરેખર હવે મારી કન્યા છે.

વસુદા: અહા ! કેટલા આનંદની વાત !! આ ઓચિંતા હેત-
ભાર નીચે હું દબાઈ જઈ છું.

બળતારામ: છોકરાં ઉપર સખત ના થવું એવો મારો દ્રઢ
નિશ્ચય છે. અમે પણ જીવાન ને તુરબી હતા. છોકરાં

તેમની વય પહેલાં ડાહ્યા ને ગંભીર થાય એ માનવું બહુ ભૂલભરેલું છે.

વસુદા: કેવી ઉદાર બુદ્ધિ ! તમે અમારું બુઠાણું બુઢી જશો ?
જે જે ઢોંગ.....

બળતારામ પણ હેં નાનકી, તું ઢોંગી હતી ? પણ એવી કંઈ છોકરી છે જે ધણીને સાડા ઢોંગી ના થાય, અમે ઢોંગ ના કર્યો હોત તો વર વહુ થાત નહિ,

વસુદા આવી ઉદાર બુદ્ધિને કસવાનો બીજો પ્રસંગ કદી પણ લાવીશ નહીં અને મારી મૂખાંધ તથા તકસીરનો ભાગીદાર જે પોતાની ફરજ બજાવવામાં યોગ્ય અકકલ વાપરે છે, તેના તરફથી પણ કહીશ કે.....

(લલુતારામ દાખલ થાય છે.)

લલુતારામ: એ ખુલાસો એને જાતેજ કરવા દો. (ઘુંટણીએ પડીને) આ દુર્લભ ક્ષમાને સાફ મને મારો આભાર જણાવવા દો. તમારી અત્યાર સુધીની બધી વતસલતાની આનાથી તો હદ આવી; હવે હું હીંમતથી અને ગર્વ ધરીને કહીશ કે, મારા પિતા ધણજ માયાળુ છે. આ ઉપકાર સાથે સરખાવતાં મને જન્મ આપ્યો તે સુખ કાંઈ ગણતીમાંજ નથી.

બળતારામ બહા ભાઈ, આવી ડોળદમામની ક્ષીત અને ગંભીર ચહેરા સાથે તમને અહીં કોણે બોલાવ્યા ? આ પ્રસંગે તમારા આભારની જરૂર શી છે ? મને આ બધું કાંઈ સમજાતું નથી !

લલુતારામ: શિરછત્ર, મને આટલો બધો આભારી કર્યો ત્યારે મારે મુંઝા રહેવું ? તમારો આભાર માનવાના મારા

આનંદમાંથી, મારી વસુદાએ આલાર માન્યો તેમાંથી,
ઉમેરો કરવામાંથી, તથા જે આનંદ અને ખુશાલી
તમે હાલ આપ્યાં તેમાં ભાગ લેવામાંથી, અનેજ આ-
તલ કર્યો ?

બળતારામઃ ભલ્લા ભગવાન ! તમારા અહીં આવ્યા સિવાય
અમને જોઈએ તેટલો આનંદ મળવાનું કારણ છે.
આજ આખો દહાડો થયાં આ છોકરાને શું થયું
છે ? આજ સવારનો તે કાંઈ કાંઈ વેલાંજ કહાડ્યા
કરે છે.

હલ્લુતારામઃ માફ આટલું બધું હિત થાય ત્યારે ખુશી
થવું એ માફ કામ નહીં ? શિરછત્રની છાયા એ શું
ઓછા સુખની વાત છે ? વસુદાને વિવાહિત કરવી એ
આનંદની પરિસિમા નથી ?

બળતારામઃ વસુદાને વિવાહિત કરવી ? વસુદાને ! બેનને
પરણવું ! છોકરા તે તારી અક્ષત કયાં ગુમાવી ? તારી
પોતાની બેનને !!

હલ્લુતારામઃ મારી બેન !

વસુદાઃ બેન ! હું કેવી ભુલાવામાં પડી (સ્વગત)

હલ્લુતારામઃ (સ્વગત) કાંઈ વિચિત્ર ભુલાવાનું આ પરિ-
ણામ છે.

બળતારામઃ અલ્યા જંગલી, તું શું કહે છે ? તારા બોલ
વાનો કાંઈ અર્થ છે ? એ મગજના ફાટેલા ! તું શું
બોલ્યો ?

હલ્લુતારામઃ અર્થ ? મુરખી....કેમ વધીલ, જ્યારે મારી બેન
પરણવાની છે ત્યારે હું પરણાવવા બેસું એટલે કન્યા

દાનનો મેં નિશ્ચય કરેલો.

બળતારામઃ અહો, એજ કે ! કન્યાદાનનો ! એવા એવા ઠરાવ કરવા પહેલાં તારી બાતને તો આપી દેવાનું નકી કર. આજ ક્ષણે તારા અને ભુલક્ષ્મીના વિવાહનું ખત તૈયાર કરું છું. આ નકામી ધાંધળ શી ? ચાલ, કેમ હવે શું થયું ! હું ધારું છું કે તારી મરજી પ્રમાણે મેં તને સુખી કર્યો છે.

વસુદાઃ અહા ! ખરેખર, ઘણાજ સુખી ! !

બળતારામઃ ઓ છોકરી, તું કાંઈ સમજતી હોય તેમ દેખાય છે. ખરેખર, તું કાંઈક જાણે છે પણ તેવું કાંઈ હોય તો મારા કાન ચાર છે બધી બાતમી તો હું રાખું છું તે છતાં મારા જાણવમાં તો કાંઈ નથી.

(ભય છે.)

(લલુતારામ અને વસુદા)

વસુદાઃ હવે શું સમજવું ?

લલુતારામઃ એ કાંઈક જાણે છે પણ શું તે કાંઈ કળાતુ નથી.

વસુદાઃ મારી એટલી તો નજર પહોંચે છે કે, આપણે આ સંબંધ તો તે જાણતા નથી.

લલુતારામઃ બહાલી, તે ગમે તેમ હોય પણ હવે આ દુઃખ ફરી ન વેઠવું પડે એવો રસ્તો લેવા ધારું છું. આજ સાંજનાંજ આપણે ગમે ત્યાં જઈ અંધર્વ વિવાહ કરીશું. મારા મિત્ર શ્રીમાન મધુવને મને સલાહ તથા દ્રવ્ય આપવાનું વચ્ચે આપ્યું છે. હું ત્યાંજ જઈ છું એના બધા હૃદયમાં આપણુ આ દુઃખ કહેવાથી અસર થશે. એ હૃદય એટલું તો ભોળું છે કે કદાચ આપણું દુઃખ ટાળી નહીં શકે તો તેમાં ભાગ તો લેશેજ (બન્ને જાય છે)

દ્વિતીય અંક સમાપ્ત.

અંક ૩ નો.

સ્થળ: શ્રીમાન મધુવન ચેકપું મકાન

ખેડીશ્ર, શ્રીમાન મધુવન, સીપાઈ.

ખેડીશ્ર: બુઝો સાહેબ, તમારા જેવા સારા આબરૂદાર મૃદુ-
સ્થો સાથે મારે ધણા પ્રસંગ પડ્યા છે, માટે તમારે
તમારી આબરૂ ઝોછી થઈ, એમ જરા પણ માનવું
નહિં. હજી બાર હજારની શરત મારનારાઓને પણ મેં
સપડાવ્યા છે. મારા કરતાં વધારે આવકવાળા આ શહે-
રમાં બાક્યેજ મળશે.

મધુવન: (કોઈ પણ પુછપરછ ક્યાં વગર)-હવે બાઈ ત-
મારું નામ શું? હું બુઝી ગયો સાહેબ.

ખેડીશ્ર: જે તમે અજ્ઞાતાજ નથી તે બુઝ્યા થી રીતે ?
હાહાહાહા !

મધુવન: હું તમારું નામ પુછવાની રજા લઉં સાહેબ ?

બેલીક: હા, બેલાશક લે.

મધુવન: ત્યારે મારી વિનંતી છે કે, સાહેબનું નામ શું છે તે જાહેર કરવાની સાહેબે તસ્દી લેવી.

બેલીક: તે કહેવાને અમે કાંઈ જવાયેલા ન હોઈએ છીએ ? જેમ અમે કાયદાનું જાણનારાઓ બેલીએ છીએ તેમ મસ્કરીથી કાંઈ હક મળે મહી.

મધુવન: તમારે તે નહીં કહેવાને કદાચ કાંઈ કારણ હશે.

બેલીક: કાયદો જાણનારાઓ કારણ વિના કાંઈ કરે છે ? હું કોઈ પણ માણસને નામ નહીં કહેવાને શરમાતો નથી અને જો તમે કારણ માગો કે મારું નામ જે કહું તેજ છે...પણ ચાલો મારું નામ ધનલાલ છે. હવે નામ જાણીને તમારે શું કહેવું છે ?

મધુવન: કાંઈ પણ નહિ; પણ ભલા ધનલાલ, મારે માત્ર એક વિનંતિ કરવાની છે.

ધનલાલ: જેમ અમે ફોરટવાળાઓ કહીએ છીએ તેમ દાદ માગવી સહેલ, પણ મળવી મુશ્કેલ છે. કોઈ પણ વિનંતી સ્વિકારવા સામે મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે, ત્યારે તમે મારી સામે મનેજ જૂઠો પાડશો.

મધુવન: પણ મારી વિનંતી એવી ભલામણ ભરેલી નથી કે તે સ્વિકારવામાં (જેવામાંથી નોટોનું બંડલ કાઢે છે) તમને કાંઈ બાધ નડશે નહિ. વાત માત્ર આટલીજ છે કે આ નજીવી જેવી રકમ તો હું બે ત્રણ દિવસમાં ભરી દઈશ, પણ આ વાત જાહેર ન

થાય તે સાફ તે પતી બય ત્યાં સુધી તમને તથા તમારા મનને અહીંજ રાખવા વિચાર છે. તે ફર-
મિઆન તમારો યોગ્ય સત્કાર તેો થશેજ.

ધનલાભ: અહો ! આ તો જુદીજ વાત છે. એનો સમા-
વેશ તો મારી પ્રતિજ્ઞામાં સંપૂર્ણ રીતે કરી ચકાય.
કારણ એક પ્રમાણિક માણસને જો કોઈ વાતથી કાંઈ
લાભ થતો હોય તો બધી રીતે સ્વચ્છતાથી અને
સહકારથી વર્તવા મને વાંધો નથી.

મધુવન: બેશક, ભાઈ ધનલાભ, બધા વ્યાપાર ચાલતા
રહેવા જોઈએ તમારો તો ઘણો કીમતી ધધો છે.
(તેને નોટ આપે છે)

ધનલાભ: અહો શેઠ, આવી રીતે હું મારી યોગ્ય ફરજ
બજાઉં, તેમાં તમને ખોટું નહીં લાગે, એમ ધાફ છું;
જો કોઈ ખરેખરો ગૃહસ્થ હોય, તેને મેં કદી દુભ-
વ્યો નથી. જો મને જણાય કે એ ગૃહસ્થ, તે દાનો
ઉદાર ગ્રહસ્થજ છે, તો તેની ઉદારતાનો લાભ લઈ
દશ અઠવાડીયાં તેની સામે જોઉં નહિં.

મધુવન: ભાઈ ધનલાભ, ઉદાર દીલ રાખવું એ પણ એક
સદગુણ છે.

ધનલાભ: અરે સાહેબ, એ તો ખરો ખબનો છે. ક્યાણ
દીલના માણસ મને બહુ ગમે છે. હું બહુતો તો
નથી પણ માફ પોતાનું હેયું પણ હેતાળ છે, એ
ગુણને વીધે જો મેં જતું કયું છે તે જો બધું લેયું
કયું હોય તો તે આજે થવા બય સુમારે..... જુ
હવે એ વાતજ જવા દો.

મધુવનઃ ભાઈ ધનલાભ, એ તમે ખોયું છે એમ ગણ-
 શોજ નહીં, સલુકાઈ-સાલસાઈથી આપણે વત્યા હો-
 ઈએ તેથી અંતઃકરણને જે સંતોષ થાય તે દુનીઆ-
 નુધરા માણસો આપણી પાસેથી કાંઈ લુટી શકનાર છે ?

ધનલાભઃ સલુકાઈ, સાહેબ, એક રત્ન છે. સોના કરતાં પણ
 બહુ કીમતી છે. સલુકાઈ મને પસંદ છે. બધે લોકો
 ખોલે કે, અમારા કામમાં અમે સલુકાઈ વાપરતા નથી,
 પણ આજ ક્ષણે હું તેનું દ્રષ્ટાંત આપીશ. આ મારો
 બટકો સીપાઈ ફરીદ છે, તેને એક બેરી ને ચમચાર
 છોકરાં છે; બીજાને એનાથી બમણું આપો ને એને
 પાંચ દશ આપો તો ઘણા. હવે જ્યારે એની બાળ-
 તમાં હું પોતે કાંઈ કરી શકું એજ છેજ નહીં, ત્યારે
 તમારી રજા લઈને હું કહીશ કે, તમારે એની બાળત
 વિચારવી.

મધુવનઃ ભાઈ ધનલાભ, હું ખરેખર કહું છું કે, તમારી ભ-
 લામણુ ઘણીજ યોગ્ય છે

(ફરીદને પૈસા આપે છે.)

ધનલાભઃ શેઠ તમે ખરેખર ગૃહસ્થ છો. પૈસાનો કેવો ઉપ-
 યોગ કરવો તે તમે સારી રીતે જાણતા હો. એમ મેં
 નજરે નજર જોયું છે. પણ હવે કામની વાત કરીએ.
 હું ધારું છું કે અમારે અહીં તમારા મિત્ર તરીકેજ
 રહેવું. પણ એક 'કેસ' એંગેજ ધારો કે મેં મ-
 જબાજ આપ્યું.....તો આ ફરીદનો ચહેરો તો સારો
 છે પણ જેમ અમે કાયદાના જાણનારાઓ કહીએ

છીએ તેમ એ હામ, હામ, ને હામ વગરનો છે. કપ-
હાં સારાં પહેરવાં નહીં, ખીસ્સાં તો ખાલી.....

મધુવન: ઠીક, એ તો નિર્બિલ એ સુધારી શકાયે.

(નોકર આવે છે.)

નોકર: સાહેબ, હેઠે ભુલકમી પધાર્યાં છે.

મધુવન: કેવો ભાગ્યહીણ હું! એક પળ થોભવાનું કહે,
આચણા સન્નિમત્ર ફરીદખાનનો પોષાક જરા સુધારવો
જોઈએ. અહીં આવ, લે આ કુંચી; મહારા કપડામાંથી
એક સારી જોડ ઝટ લઈને કાઢી લાવ; પેત્રી ઘેરી
ફપેરી પટાવાલી-ચાલ જલદી-સાંભળ્યું કે ?

નોકર: તે તો શેઠ, તમે પેલો ભાટ જેવો કવિતા બોલતો
માંગણ આવેલો, તેને આપી દીધો છે.

મવન: ત્યારે સફેત સુનેરી પટાનો લાવ.

નોકર: સાહેબ, એ તો છેક માલ વગરના લાગવાથી તમને
પુછ્યા વગર મેં વેચી દીધો છે.

મધુવન: ઠીક ત્યારે જે હાથમાં આવે તે, પેલો કાળો પીળા
પટાનો. હું ધાઈ છું છું કે ફરીદખાનને માટે કાળોજ
ઠીક દેખાશે.

ધનલાભ: ગમે તેવા પોષાકમાં એ સારો ન દેખાય તો તમારે
મને જાહેર કહેવો. શેઠ, તમે એ માંસના લોચાને એક
વખત બરોબર આળખો તો રાજ બોલાવ્યા વિ
રહોજ નહિ. એના જેવો શીકારખાજ આપણા દેશમાં
જડે તેમ નથી. ગંધ પારખવામાં તો જાણે શિકારી
કૂતરો. ચોંટનાર તો જાણે ઘો જેવો. શિયામ દેશની

રાણીના હજુરીઆઓનો એ ઉપરી હતો. ત્યાંથી હું
એને ખેંચી લાવ્યો છું.

(ફરીદ નવા પોષાકમાં આવે છે,)

અને તે એવો તો શોભે છે કે હું પણ એકાદ પોષાક
અહીંથી લઈ લઉં તો કાંઈ હરકત જેવું નથી.

મધુવન: ભલે, ભલે; તે બાળા આવતી સંભળાય છે. ભાઈ
ધનલાલ, તમારો મિત્ર કાંઈ બોલે નહીં એમ તમે
તેને સુચના આપી દેજો, અને તમે તો બોલાવ્યા વિના
બોલશોજ નહીં એવી મારી ખાત્રી છે.

ધનલાલ: મારે વિષે તો તમારે કાંઈ વહેમ રાખવોજ નહિ.
એ બાઈ પણ જોશે કે બીજાને વાસ્તે તેમ મારેસાડે
હું કેવું કેવું કહી શકું છું. એક માણસ એક રીતે
વાત કરે, બીજો માણસ વળી બુદ્ધિજ રીતે બોલે
માણસ માણસમાં માત્ર એટલોજ ફેર.

(ભુલક્ષ્મી તથા તેની દાસી આવે છે)

ભુલક્ષ્મી: હું અત્યારે એકાએક આવી તેથી તમને જરા
નવાઈ તો લાગશે, પણ તમે બાણો છો કે, મારેસાડે
પુસ્તકો પસંદ કર્યા બદલ મારે તમારો આભાર
માનવાનો છે.

મધુવન: શ્રીમતી, એમાં આભારની શી જરૂર છે, તમે મને
આજ્ઞા કરી એજ મોટો ઉપકાર થયો. એસો આ
આસન ઉપર. ધનલાલ અને ફરીદખાન નામના આ
ખે મારા બહુ ભલા મિત્રો છે. ગૃહસ્થો હું વિનંતિ

કઈં છું કે, આંહી કાંઈ ખાસ વિવેકની જરૂર નથી
માટે તમે પણ એસો.

ભુલક્ષ્મી: (સ્વગત) આ વિચિત્ર દેખાવના પુરૂષો કોણ
હશે ? મને ખબર મળી છે તે તો નહિ હોય ! જણાવ
છે તો એમજ.

ધનલાલ: (જરા થોભીને) હવા મળાની છે, હાલના સમય
પ્રમાણે રૂતુ ઠીક ચાલે છે બાઈ.

ફરીદખાન: ગામડે ફરવાને તો ઘણીજ મઝાની.

મધુવન: સ્વભાવિક રીતે સ્ત્રીઓ અમલદાર તરફ આકર્ષાય
છે આ મારા મિત્રોને ખરેખરે ઘણું કઠણું કામ કર-
વાનું છે. મુંઢરીઓએ શુરાની મહેનતનો કેટલોક ફરજે
બદલો વાળવો જોઈએ.

ભુલક્ષ્મી: આપણે હરેક પ્રકારે આપણા અમલદાર વર્ગને
ટેકો આપવો જોઈએ. હું ધાંકું છું કે આ ગ્રહરથો
સેના ખાતાના છે.

મધુવન: અરે હા, તે લોકોને ત્યાં પણ કામગીરીએ જવું
પડે છે. ઘણું મુશ્કેલી ભરેલું કામ !

ભુલક્ષ્મી: મારા જાણવામાં પણ એવુંજ આવ્યું છે. ખરી
વાત છે કે તેઓ ત્યાં જેટલું શુરત્વ બતાવે છે તેના
યથા યોગ્ય વખાણનારા પણ આપણામાં મળતા નથી.

મધુવન: ખરેખર શ્રીમતી, આપણા શુરાઓ લઘ્યો છે તેટલું
આપણા કવિઓ લખી શક્યા નથી. તે લોકોએ તેમના
શ્રી બનવું કયું છે. અને પૌરસ કે પ્રતાપ એથી
વધારે કરી શકત નહિ.

ભુલક્ષ્મી: જ્યારે એક નીરસ લખનાર સારા વિષયને કઠંગુરૂપ
આપે છે ત્યારે મને બહુ ખોટું લાગે છે.

મધુવન: નીરસ લખનાર સામે આપણે એટલા બધા કરતા
થવાની જરૂર નથી. નીરસમાં નીરસ લખનાર પણ
હાલના અર્થદગ્ધ પડિતો કરતાં સારા હતા.

ફરીદ: છટ, છટ, હાલના છટેલાઓનું તો નામજ ના દેવું.

ભુલક્ષ્મી: શ્રીમાન.....

મધુવન: હા. હા હા હા. પ્રમાણિક ફરીદ ખરેખરો જુના
વિચારનો અમલદાર. એ પહારની ટાપ ટીપ વિશ્વ
વિચાર ધરાવનાર છે એટલુંજ નહિ પણ તે એને
ખુલ્લી રીતે વખોડી કાઢવાનો.

ભુલક્ષ્મી: તો પણ મને તો કાંઈ સમજ પડી નહિ. ટીકા
કરવામાં સખત કેમ ના થવું ? પ્રથમ નવા નવા વિચાર-
ની મોહિનીમાં આપણે પડ્યા અને હવે તો એ
મોહિનીએ આપણને વશ કરવા માંડ્યા છે.

ધનલાભ: ચાખવા માંડ્યા છે; હું સોગન ઉપર કહું છું કે
તે આપણને ગટ કરી જાય છે. ટાપટીપને જરા મચક
આપી કે તે એકદમ દાખલ.

ભુલક્ષ્મી: અહા ! કેટલું બધું વિચિત્ર !

ફરીદ: પણ બધું ખરું, ઘઉંનો ભાવ કેમ ચઢ્યો ? આ ખિ-
સકુટની મહોંકાણ ! કાપડનો ભાવ કેમ વધ્યો ? આ
ફાસીનની મહોંકાણ ! ફળ પુલનો ભાવ શાથી મોંઘો ?
આ દારૂની મહોંકાણ !! દુધનો ભાવ કેમ વધ્યો ?
આ ચાની મહોંકાણ ! ખીડીનો ભાવ.....

મધુવન: (સ્વગત) અરે એ નીચ રખડેલા, બધું પોકળ પુટી જવાનું. (પ્રગટ) ખરું, બધું ખરું, ગ્રહસ્થાને; ને તદ્દન બંધ બેસતું. શ્રીમતિ, એ હાલનીને પહેલાની સ્થિતિ સરખાવે છે. એમની કહેવાની મતલબ માત્ર એટલીજ છે કે ખોટી ટાપટીપ અને ખોટા છંદ એ બન્નેથી સરખું નુકસાન છે.

ભુલક્ષ્મી: એમની સરખામણીમાં હું તો કાંઈ સમજતી નથી, કેટલીક વખત આપણે આપણા મિત્રોના દોષ જોતા નથી તેમ પુસ્તકો તરફ પણ ક્ષમા દ્રષ્ટિ રાખવાની જરૂર છે. આપણા મિત્રોમાં કોઈને કાંઈ પ્રકૃતિની વિચિત્રતા હોય છે, તેમ પુસ્તકોની બાબતમાં પણ હોય છે.

ધનલાલ: હું એજ વિચારમાં હતો. કાયદો કહે છે કે, ક્ષમાતો માત્ર રાજાજ આપી શકે. પેલા દાવામાં કહ્યું છે તેમ.....

મધુવન: ભાઈ હું તમારા વિચારને મળતો છું તમારા કહેવાની બધી મતલબ સમજ્યો છું. એક ગ્રંથના વિષયને એમને એમ ચલાવી લઈએ તો બીજાની સત્તા ખુંચવી લેવા જેવું ના થાય ? બધાજ દોષલક્ષી બને તો કયો ગ્રંથકાર નિર્દોષ ઠરે અથવા દોષમુક્ત થાય ?

ધનલાલ: દરેક માણસ સ્વતંત્ર છે એ નિયમના આધારથી, એ નિયમ એને કોઈ પણ વખત છુટો કરી શકે. જેમ એક ફેંસલામાં કહ્યું છે કે.....

મધુવન: ભાઈ, એ સૂચનાને સાડું તમારો આભાર માનું છું શ્રીમતી, મારા મિત્રે કહ્યું તેમ આપણા કાયદાઓ જે શારીરિક સ્વતંત્રતાને સાડું આટલા બધા ચોકકસ

છે તે યશ અને માન આપરૂં, જે માણસ માત્રને બહુ પ્રિય છે તેને સાડ વધારે સારા કરવા આપણે સંભાળ લેવીજ જોઈએ.

ફરીદ: તમે જાણો છો કે એક માણસને ઓચિતો પકડ્યો તો.

મધુવન: ફરીદખાન, તમે ગમે તેટલું બોલશો પણ મેં 'છેલું' કહ્યું તેથી વધારે સાડ કાંઈ કહી શકાય એમ છેજ નહિં. એ બાબત હવે કાંઈ સંશય રહ્યોજ નથી.

ધનલાલ: એ બાબત તો એમ અને.....

મધુવન: નહિ ભાઈ, એ બાબતમાં તો હુંજ ચોક્કસ ઠરાવ કરવાની રજા લઉં છું. જે પુસ્તકમાં કાંઈ દમ જેવું હોય નહિ અને જે આપો આપ થોડા વખતમાં પાછા પડવાનાજ છે તેની નિંદા કરવાથી શો લાભ? પડેલાને પાટુ મારવી અને ફેદમાં પૂરેલાને ઢંડવો એના જેવું એ કહેવાય. ત્યાં શો ન્યાય કરવાનો રહે છે?

ધનલાલ: ન્યાય ! વાહ !! જો તમે ન્યાયનીજ વાત કરતા હો તો તેતો આપણા ઘરનીજ છે, કારણ, કાયદાની બાબતમાં.....

મધુવન: ભાઈ ધનલાલ, તમે કહો છો તે અને આ બાબત અત્રે કેવી યુક્તિ પૂર્વક લાવવામાં આવી છે તે બધું હું સમજ્યો છું. આ બાબત પણ સમજ્યાં હશેજ. શ્રી-મતી હું ધારૂં કે, કાયદાની બાબતમાં આ ભાઈ જે દહે છે તે તમારા લક્ષમાં હશેજ.

ભુલકશ્મી: હું સ્પષ્ટ બોલું તો હું તો કાંઈજ સમજી નથી એક માણસ બોલી રહે તે પહેલાં અને બીજો બોલવા માંડે કે તરત તમે જવાબ આપી દો છો તેતો હું ક્યારની જોયા કરૂં જ.

ધનલાલ: બાઈ સાહેબ, તમે ગૃહસ્થના ઘરનાં છો. મારે એ બધું તમને ખરેખર સમજાવવું જોઈએ. અહીં સવાલ માત્ર સખતાઈ અને ન્યાય વચ્ચે છે. અને ક્ષમા અને એવું બધું. હવે એની સમજ એમ છે કે....

મધુવન: (સ્વગત) મારે બળો તમારી સમજ !

(નોકર આવે છે.)

નોકર: શેઠ સાહેબ નીચે લલુતારામ કાંઈ અગત્યની વાત કરવા હતા છે.

મધુવન: (સ્વગત) હાસ....કેવું સાડું ? (પ્રગટ) શ્રીમતી હું અને મારા મિત્રો જરા રજા લઇએ તે તમે મનમાં લાવશો નહિ. તમારે સાડું પણ પુસ્તકો છે. ચાલો, ચલશો તમે જાણો છો કે મિત્રો સાથે હું બહુ વિવેકનો ઠાઠ કરતો નથી. આપ આગળ પધારો, મને માફ કરજો પણ આપ સ્વભાવેજ વિવેકી છો તે હું જાણું છું.

ધનલાલ: તમે જાણો છો કે આગળ ને પાછળ.

(ધનલાલ, મધુવન, તથા સીપાઈ જાય છે.)

(ભુલક્ષ્મી તથા ગુલબી પુસ્તકવાળા ખંડમાં જાય છે જ્યાં સુપ્રાનંદ પણ આવે છે.)

ભુલક્ષ્મી: ગુલબી, આ બધું શું સમજવું ?

ગુલબી: બા, સમજવાનું ! એમાં સમજવાનું વળી શું ? દંભ-દાસે જે અહીં જોવા મોકલ્યા તે, આ લોકો જેમને અમલદાર કહ્યા છે તે ખરેખર અમલદારજ છે. કચેરીના, કોરટના અમલદાર; બાઈ, સુનસદના માણસો, બેટીકે.....

ભુલક્ષ્મી: ખરેખર જણાય છે તો એમજ. એમની ગુચવણથી મને કાંઈ ગમત પડતી નથી. પણ આ બધામાં કાંઈ ફારસ જેવું તો છે. એમના ઢોંગની એ વ્યાજબીજ શિક્ષા.

ગુલબી: ત્યારે બીજું શું ? પણ હું અજબ થાઉં છું કે, જે વકીલને તમે એમનું દેવું પતાવવા મોકલ્યા હતા તેણે હજી સુધી કાંઈ કયું હોય એમ જણાતું નથી. અત્યાર સુધીમાં તેણે અહીં તો આવવું હતું પણ વકીલોનો તો ધંધોજ છે કે લોકોને છોડાવવા નહીં પણ બને ત્યાં સુધી ફસાવવા. વઢાડે તે વકીલ.

ભુલક્ષ્મી: ખરેખર એવુંજ જણાય છે. હાલના એક અનુભવી લેખકે પણ કહ્યું છે કે:—

‘ ઠરેઠાજ મળી બહુ કૌરટમાં,
વઢવાડ કરે ગજવા ભરવા;
સહુના લટકે સરખાં ગજવાં,
વિષિનું દીધું લે ગજવાં ભરવા. ૧

કરી જીક્તિ હકીકત ગોઠવવી,
વળી ગાંઠની ને ઘટતી રચવી;
જૂઠી વાત વઢી બિક ના ધરવી,
વકીલાત તણી પુરી એ પદવી. ૨

મુધાનંદ: (સ્વગત) અહા ! ભુલક્ષ્મી એને છોડાવશે એ તો મારા ખ્યાલમાં પણ નહોતું. એને ઠેકાણે લાવવાના મારા તમામ પ્રયત્ન આથી નિષ્ફળ ગયા. તો પણ સંખ્યાબંધ નકામા મિત્રોમાં એને એક અગત્યની

ઓળખાણ છે તે જાણી હું ખુશી થાઉં છું. એ બાળાની આટલી બધી ઉદારતાથી સમજાય છે કે એને કાંઈ અન્ય પ્રકારનું આકર્ષણ હોવું જોઈએ. અરે એ પણ અહીં જ છે. ચાલ એના મનને હું જરા કસી તો જોઉં. (પ્રગટ) શ્રીમાન બાળા, આ ઘરની માલીક ઉપર જેનું લહેલું નીકળે છે તે હું છું તેથી એ વાત એ જાણે તે પહેલાં એ વિષે તમને કાંઈ કહું તો હું ધારું છું કે તમને કાંઈ જોડું નહીં લાગે,

ભુલક્ષ્મી: આટલી બધી સાવચેતીની કાંઈજ જરૂર નથી હું ધારું છું કે મારા માણસે તમારું બધું લહેલું પતવ્યું છે, સુધાનંદ: હા, પત્યું તો છે, પરંતુ જે માણસનું તમે ભલું કરવા ધાર્યું છે તેને વિષે તમને કાંઈક કહેવું ઠીક ધારું છું.

ભુલક્ષ્મી: તમે એમના વિષે સારું તો કહેવાનાજ નહિ અત્યાર સુધી તમે જે રીતે વર્ત્યા તે ઉપરાંત વળી તેની નિંદા કરવી એ તો ખરી કપટ બુદ્ધિજ કહેવાય એથી ઉલટું તમે જેના ઉપર આવો જુલમ કર્યો છે તેનું સારું બોલશો તો તમે તમારુંજ ભુંડું બોલ્યા એમ થશે. ખરેખર એ ગૃહસ્થનું માયગુપલું, એમનું નીખાલસ દીલ, એમની નિસ્વાર્થ બુદ્ધિ, એમની પરોપકાર વૃત્તિ, એમનું ભોળું હૃદય અને એમનો સર્વ સાથે સમાન ભાવ-આ બધું એમના બીજા તમામ અવગુણ ઢાંકી નાંખવા બસ નથી ?

સુધાનંદ: શ્રીમતી, મિત્રતાનો જેટલો વિસ્તાર વિશેષ તેટલા પ્રમાણમાં તે નકામો. પાણીના ટીપા માફક આપણી કૃપા ઘણે સ્થળે વિભાગી થવાથી છેક શૂન્ય

જેવી થાય છે. સકળ જગતનું કલ્યાણ કરવાનો ફાકો રાખનારા કયાં તો બોલે હુઆ હોય છે. અથવા તો બીજાથી ખોટા લોભવાએલા હોય છે; એટલે કયાં તો પોતાના છુપા દુર્ગુણોને બહારની ખોટી પરમાર્થ બુદ્ધિથી ઢાંકવા મથે છે. અથવા દેખીતા ખોટા સફળતા તરફ પોતાના મનથી આડા દોરવાયલા હોય છે.

બુલકમી: બીજાની મૂર્ખતામાં જંને લાલ છે તેજ તેને આટલી બધી નિંદે તે બાણી હું બહુ વિસ્મિત થાઉં છું.

સુધાનંદ: શ્રીમતી, તમે બાણી છો કે મૂર્ખાઈથી મને ગમે તેટલો લાલ હોય પણ તમને જતી ખોટ અટકાવવી એજ મારો હેતુ છે.

બુલકમી: મારે સાફ તમારે આટલી બધી ચિંતા કરવાની કાંઈજ જરૂર નથી. જ્યાં ગુણ કરવા જેવું હોય ત્યાંથી દૂર, અને જ્યાં ખાત્રી હોય કે આપણું કાંઈ સ્વિકારાવાનું નથી ત્યાં નજીક જવું, એ વાત પણ ઘણી શક પહોંતી છે. નહિ મહેરબાન, મારે કરવું ઘટારત હતું તે મેં કર્યું છે અને તેજ પ્રમાણે થવું બેઠએ એજ મારો વિચાર.

સુધાનંદ: અહો હેતાળ બાળા! મારી આભારવૃત્તિ હું હવે કબાવી શકતો નથી. તમારી સામે ઉભેલો આ માણસ પણ તેટલોજ તેના હિતમાં છે. જે એની મૂર્ખતા છુપી રીતે નિહાળતો હતો અને એને સુધારવા માટેજ શિક્ષા કરતો હતો તે હું એને શુભેચ્છક સુધાનંદ.

બુલકમી: કોણ ! શ્રીમાન સુધાનંદ ! તમે મને ચકિત કરો છો, હું મારી ગુંચવણ કયાં કહું ? આ કામમાં મેં બહુ ઉતાવળ કરી એમ તમે કદાચ ધારશો. હું કબુલ કરું છું કે હું.....

સુધાનંદ: શ્રીમતી, મારે કાંઈ પણ ખુલાસાની જરૂર નથી. હું સાચી રીતે બાલુ'છું' કે આ પાઠ મારાથી પાછો વળાય તેમ નથી. તોપણ તમને લાલ થાય એમ થોડોક વખત થયાં હું પ્રયત્ન કરૂં છું સરકારમાં તમારું કાંઈક લેલું છે એમ જાણી તમારા વગર કહ્યે મેં ત્યાં તમારા લાલની લલામણ કરી છે.

બુલકમી: તમારા એ કામને સારૂ ઘણી આભારી છું, પણ તે તો મારા વાલીએ એક બીજા માણસને સોંપેલું છે અને એમનું કહેવું એમ છે કે તે એ પાર પાડશે.

સુધાનંદ: તે કોણ વારૂં, પેલો બટકો ભારેખમ જેવો જણાતો માણસ જે અહીં વારંવાર ડાળદમામમાં આવે જાય છે તે તો નહિ? કુંવરી; હું ખાત્રીથી કહું છું કે અમલદાર વર્ગ એને બહુજ ધીકકારે છે. તમારા કામમાં એ કાંઈજ કરી શકનાર નથી. આટલું તો નક્કી છે. કે એની જાત કરતાં મોટા માણસો એના વચનને ઘણી સારી રીતે પીછાની ગયા છે.

બુલકમી: અરે, ત્યારે અમે કેવા છેતરાયાં? એ અહીં આવે છે. તેવાજ, ખરેખરાં.

સુધાનંદ: એ આ તરફ આવે છે? તમે યાદ રાખજો કે હું હજી અબાણ્યોજ રહેવા ધારૂં છું. મારું આ તરફ આવવાનું હજી જાહેર થયું નથી. અહો તે કેવા દમામમાં ચાલ્યો આવે છે.!

(દંભદાસ પુર દમામમાં દાખલ થાય છે)

દંભદાસ: એ રથને, મારા ચારટને લઈ જાઓ. પાલખીમા બેશી હું દરબારમાં જઈશ. બુલકમી અહીં! મારી સામેજ !

ખરેખર જરૂરની વખતેજ ! બાઈ, જે માણસને મારા
ઝોળખીતાઓમાં, શેઠીઆઓ, સરદારો, અમલદારો, ઠાકોરો
માં ફેરવેલો, મારા ખાસ મિત્ર તરીકે જ્યાં ત્યાં હું જાતે
લઈ ગયેલો, તેને આવો વખત આવે એ બહુ દીલગીર
થવા જેવું છે.

ભુલક્ષ્મી: મને જાણાય છે સાહેબ, કે પાંચકાના દુઃખોને પોતાના
કરી લેવાની કળા આપ ઘણી સારી બણ્યા છો.

દંબદાસ: બહાં બાઈ, મારા જેવો સામાન્ય માણસ બીજુ શું કરી
શકે ? એકજ માણસનું ધ્યાન કાંઈ સર્વ સ્થળે પહોંચે છે ?
અને આવું આવું તો મારે દરરોજ કેટલુંએ કામ હોય
...તોપણ ચાલો વિચાર કરીએ....વારૂ, ઉઘરાણું કરવાથી
એ બાળતમાં ઘણું થઈ શકશે. જો હું જાતે લખણી
કરું તો પછી કાંઈજ વાંધો નહિ રહે. જાઓ એક જોડ
નવાળ, બે જોડ રાબાળો, બાર જોડ ઠાકોરો, બાવીશ
જોડ લક્ષાધિપતિઓ, બત્રીસ જોડ અમલદારો અને
મહાજનના અડધો અડધના નામ તો હું મારે જોખમે
એ દીપમાં લખી દેઉં છું.

સુધાનંદ: અને સાહેબ, એ બધું છતાં આપની આવી, ભારે
હીમાયતને તે કબુલ નહિ કરે તો.

દંબદાસ: (ભુલક્ષ્મીને) ત્યારે તો બાઈ, આપણે એમાં શું કરી
શકીએ. તમે જાણો છો કે હું 'ખોટું' વચન કાઢતો
નથી. ખરેખર, એક બે વખત મેં એના સંબંધમાં
પ્રયત્ન કરેલો પણ જેમ એના કાકા સુધાનંદને મહોડે
કહેલું તેમ એ વ્યવહારમાં તદ્દન નકામો છે.

સુધાનંદ: એતા કાકા સુધાનંદને! ત્યારે તો હું ધાડું
છું કે એ તમારા ખાસ મિત્ર હશે.

દંભદાસ: સાહેબ, કોણ, તમે મને પૂછો છો! બાઈ હું એ
સુધાનંદને ઘણી વખત કહેતો કે શ્રીમાન સુધાનંદ, તમે
જાણો છો કે મારાથી બની શકે, મારી જેટલી ભલામણ
ચાલી શકે, તેટલી તમારા કુટુંબ સાડ ચલાવવા મને
કાંઈજ વાધો નથી; પણ હું શું કરું? ખેલો પંકિતની
જગ્યો કાંઈ છેલ્લી પંકિતની બુધિવાળાને અપાય?

ભુલક્ષ્મી: મેં શ્રીમાન સુધાનંદ ત્રિષે સાબળ્યુ તો છે કે તે પરદે-
શમાં મોટા અધિકારી છે. હું ધાડું છું કે તમારા
વિચારને તેમણે ટેકો આપ્યો હશે.

દંભદાસ: અરે, હારે, બાઈ, મારા મત સાથે મળતા થવાનું તેમને
એક કારણ હતું. કદાચ એક નજીવું કારણ.

ભુલક્ષ્મી: કહો જોઈએ સાહેબ તે શું!

દંભદાસ: પણ અરે શ્રીમતી, જો જો હો; કોઈને કાને બા-
વાન જાય નહીં. એમને પણ જગ્યા અપાવનાર હુંજ
કની?

સુધાનંદ: શું તમે સાહેબ!

દંભદાસ: ના, ત્યારે તમે કેમ!

ભુલક્ષ્મી: અરે, ત્યારે એ તો તમારી બહુ ભલમનસાઈ,

દંભદાસ: અરેઅર, હું એમને બહુ ચહાતો. એ જરો આનંદી
હતા. મશ્કરી તો એમનીજ ચાર લેગા મળ્યા હોય
ત્યાં ટોળ કર્યા વગર રહેજ નહીં.

ભુલક્ષ્મી: સારી અકકલ!

દંભદાસ: પીવામાં, ખાઈ પીવામાં. ખરેખર, વખાણેલા હાડે જેવા
ભાઈ જઈ; પણ હવે એ વાત જવાદોને. એ અત્યંત
પરબળ હતા અને કૃતજ્ઞતા એ બધા દોષનું
દાંકણુ છે.

સુધાનંદ: એમને કદાચ કાંઈ કારણુ હશે. મારા જાણ્યા પ્રમાણે
એ તો મોટા ઓધ્યા ઉપર છે.

દંભદાસ: અમે સ્વતંત્ર ધંધાદારીઓ એવી નોકરીઓને કાંઈજ
ગણતા નથી, તેનો કાંઈ હીસાબ નહિ. ખરી વાત તો
એ છે કે એ મોટા ઓધે શોભે તેવા ન હોતા.

સુધાનંદ: તમે એમ કહો છો કે શરીરે શોભે તેવા ન હતા
આકારને ઉંચાઈમાં તો તે મારા જેવા છે.

દંભદાસ: ઉંચાઈમાં તો તે લશ્કરી સીપાઈ જેવા છે, પણ
કાંઈક ઘાટમાં, ડોળમાં ખામી હતી દેખાવમાં એક
પ્રકારની કાંઈક.....હું ધારું છું કે આ બાઈ મારા
કહેવાનો અર્થ સમજ્યા છે.

ભુલક્ષ્મી: ખરું, હું જાણું છું કે તમે દરબારી માણસો જે
ધારો તે પાર ઉતારો.

દંભદાસ: ભલી બાળા, એ બધું માત્ર સાટાં કરવા જેવું છે.
એ પ્રમાણે એક બીજાનું ઘણુંએ કામ અમે કાઢીએ
છીએ, હાલ જણે આ પ્રમાણે ધારો, કે તમે કોટયાધિપતિ
છો; તમારે ત્યાં એક જગ્યા ખાલી છે. તેની મારે
જરૂર છે; મારે ત્યાં એક જગ્યા છે, તેની તમારે અગત્ય
છે; તમે મારો માણસ રાખો, હું તમારા માણસને
ઠેકાણે પાડું. બન્નેને લાલ ! બસ કામ જેટલી વાત !
ચોખ્ખીને ચટ ! એટલામાંજ બધું સમજી લો.

સુધાનંદઃ (સ્વગત) મને એક વિચાર આવ્યો છે (પ્રગટ) બાઈ, તમે હમણાં સુધાનંદ વિષે બોલ્યાને. એ તમારા ઓળખીતા છે એટલે તમે બાણીને ખુશી થશે કે તે ખંડેશથી આ તરફ આવ્યા છે. એક મિત્ર જે મને તથા તેમને ઓળખે છે તેણે આ સમાચાર મને કહ્યા છે અને તે ખરાજ છે એમ ખાત્રીથી માનજો.

દંભદાસઃ (સ્વગત) સેતાન છે સેતાન? જો મેં પ્રથમથી આવું બહુ હોત તો તો કહેતજ નહીં કે અમે ઓળખીતા છીએ.

સુધાનંદઃ એ ખરેખર આ તરફ આવ્યા છે. આ દંભદાસ તમારા મિત્ર છે તે એમનો મેળાપ કરાવી આપે તો આપણા ઉપર એમનો બહુ ઉપકાર થશે. તમારા કામને લગતા, તાકીદે મોકલી દેવાના કેટલાક દસ્તાવેજ એમણે પોતે જોવા જોઈએ.

ભુલક્ષ્મી બાઈ દંભદાસ, આ ગૃહસ્થને મેં મારા કાપમાં રોક્યા છે. અને તમે અમારી આટલી વિનંતિ સ્વિકારશો.

દંભદાસઃ આ જીંદગી તમારી સેવા અર્થેજ છે. જો તમારીજ આજ્ઞા હોય તો સુધાનંદ પોતે એમને મળવા આવે એવી ગોઠવણ કરે.

સુધાનંદઃ ના સાહેબ, એટલું બધું કરવાની કાંઈ જરૂર નથી.

દંભદાસઃ ઠીક ત્યારે, આપણે એ મુલાકાત કરાવી આપવી. મને મળજો ત્યારે....હવે...એક બે દીવસમાં.

સુધાનંદઃ હમણાંજ મળવું જોઈએ; નહીં તો આ તક તો સદાને માટેજ જવાની.

દંભદાસઃ હાલને હાલ એ મુલાકાતની જરૂર હોય તો તરત ગોઠ-

વણ કરીએ....પણ અરરર !....એમ લાગ્યેજ બનશે. મારા સરદાર દેવીસિંહનું કામચાજ કલાકે નીકળનાર છે. મારે ત્યાં હાજર રહેવાની ઘણીજ જરૂર છે. વળી બીજી વખતે.

સુધાનંદ: માત્ર સુધાનંદ ઉપર એક ચીઠી આપશે તો તે પણ ચાલશે.

દંભદાસ: તે તો આપું પણ મારા વિચાર પ્રમાણે ચીઠીથી કામ કરવું એ ઠીક નહિ. હું તો જે હોય તે મહોડા મહોડા કહું કે તક ને ફડ.

સુધાનંદ: સાહેબ, ચીઠીથી પણ તેટલુંજ કામ સરશે.

દંભદાસ: અરે, તમે મને રસ્તો બતાવનાર ! કેરટ દરબારના કામમાં દોરનાર ! તમે મને જોળખો છો ? હું કાણ ?

ભુલક્ષ્મી: આ વિનંતિ મારા તરફની છે તેટલી એમની નથી. પણ તમે મારું કહ્યુંજ કયાં સાંભળો છો ?

દંભદાસ: નાનુક કુમારીકા, તમારી આજ્ઞા તો સલાઓના વાદવિ-વાદ પણ બંધ રાખી શકે. આવી અજબ શક્તિ ! હું તારે શરણે આવું છું અને શાંત થાઉં છું હું એમને જરૂર ચીઠી આપીશ મારો મંત્રી કયાં છે ? દુર્ભાંગસિંહ ? તો પણ હું ખરુંજ કહું છું કે કામ કહાડવાનો આ રસ્તો મને બીલકુલ પસંદ નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે તો હું સુધાનંદને પ્રથમ મળું તો ઠીક, પણ તમે એમ ધારો છો તો તેમ.

(ભુલક્ષ્મી તથા દંભદાસ જાય છે.)

સુધાનંદ: (સ્વગત) અહાહાહા ! આ સજ્જન પણ મારા ભત્રીજા ના એક મહાન જોળખ ધરાવનાર છે. અહો દંભ ! તું નિત્યનો ઠગ છે ! ત્હારા ઉંચે ચહડાવનારા સઘળા પ્રયત્નો અમને કેવા ખાડામાં ઉતારે છે ! સુંદરતા વધારનારા રંગ

જેવા ત્હારા ખોટા તરંગો જેથી તેનો નાશ થનાર છે તેજ ખ્હારને ખીલવતા દેખાય છે ? આ સમાગમથી મને કંઈ અસુખ થતું નથી. આ માણસની ખોટી રીસીયારી ઉઘાડી પાડવી એ પણ મારી યુક્તિને બંધબેસતું છે. એ વિચાર કરશે તો એને પોતાને પણ તે જરૂર શિક્ષણરૂપ થઈ પડશે.

(જેમલ આવે છે.)

સુધાનંદ: કેમ જેમલ, ત્હારા શેઠ, અમારા ભત્રિજાં ક્યાં છે ?

જેમલ: હું ધાડું છું કે એમની અડકલના છેડા પર છે ! એક ગુંચ વણમાંથી મોકળા થયા પહેલાં ખીજની તૈયારીમાં છે.

સુધાનંદ: એમ કેમ ?

જેમલ: હજી બેલીફ તો હમણાજ પત્યા, એટલામાં તો ભાઈ પેલા બુઢ્ઠા બળતારામના છોકરા અને તેના ઘરમાં તેની બેન તરીકે રહેલી ચેલકી વચ્ચે છુપા લગનની ખટપટની ધામધુમ માં પડ્યા છે, ને હાંફલા ફાંફલા આમ તેમ આંટા મારે છે.

સુધાનંદ: સહા પરોપકારમાં તત્પર.

જેમલ: ને પોતાનાજ કામમાંડીલા ! તે જીવાન જોડું મારા બાણ્ય પ્રમાણે ગાંધવં વિવાહ સાડ નીકળી જવા તૈયાર છે અને એમના મુસાફરી વિગેરેના ખર્ચની ભાઈ ભોગવાઈ કરે છે.

સુધાનંદ: ખરચની ! નાણાની ! પોતાની પાસે પૈ તો છે નહીં ત્યાં પરાચાને શું પરખાવવાનો હતો ?

જેમલ: અરે તે તો આમ છે. એમની પાસે પૈસા નથી તે વાત ખરી, પણ હજી સુધી ભાઈએ કોઈને નકાર વાળ્યો નથી. એટલે એક હુંડી આપી છે; વળી વધારામાં ઠહેવાનું એટલું કે એ પરણનાર જોડા સાથે મારે પણ પધારવાનું છે.

સુધાનંદ: કેમ નાઈ

જેમણે હકીકત એવી છે કે પેલા જીવાન ગૃહસ્થ એમની મઠમ સાહેબ કરતાં જુદે રસ્તે જનાર છે અને પરણ્યા પછી રહેવાની પેરવી કરવા એમના એક કાકા જે બીજે ગામ રહે છે, તેને પ્રથમ મળવા ધારે છે. મારે તો એમની મઠમ સાહેબ સાથે ભરોસાદાર આદમી તારીકે જવાનું છે સુધાનંદઃ લગનપ્રદેશ તરફ ! જેમણે જાત્રા તો શુંલ પ્રસંગની છે.

જેમણે : અરે, પણ મારે તો બધી મુશ્કેલીઓજ વેઠવાની છે.

સુધાનંદઃ ભણે, તું ધારે છે તે કરતાં તારી આ યાત્રાની મુશ્કેલી ઓછી થાઓ. પરદેશમાં એ બાઈના સગાને મેં જોયા છે. તેમને સારી રીતે ઓળખુ છું. વિશેષમાં તને જણાવું છું કે શ્રીમતી ભુલક્ષ્મી મારા અવિચારી ભત્રિજા પ્રત્યે શુન્ય હૃદયની નથી. મને બહુ આશા નથી તોપણ એ બે વચ્ચે સંબંધ થાય એવો પ્રયત્ન હું આદરીશ પણ ચાલો, જે ચીઠીને સાડા હું રાહ જોઉં છું તે લખાઈ ગઈ હશે. જોડેના ખંડમાં મારા બીજા વિચાર તને કહીશ.

(બાય છે)

અંક ત્રીજો સમાપ્ત.

અંક ૪ થો.

સ્થળાઃ બળતારામનું મકાન.

દલદાસઃ (સ્વગત) હાલમાં ખરેખર મારે માથે ચક્રકર લમે છે. નહીં તો વળી આવી બળમાં, આવા કાંસામાં બંદા કયાંથી ! જ્યાં બીજાની અકકલ તો બહેરજ મારી જાય. પહેલાં તો જગ્યા અને પેનશન આપવામાં આપણે કાંઈ સંકાય રાખતા; પણ હાલ તો એક પાનું છાપતાં વાર લાગે તેથી ઓછા વખતેમાં આપું પુસ્તક લશાય તેટલી જગ્યાઓ આપી દેવાય છે. પણ એ-વાતજ જવા દો. વાડ જ્યારે આપણે દાઠામાં દોડસો ચાર નકામું નકામું જૂઠું બોલીએ છીએ ત્યારે ભુલકમી

જેવી માતબર કન્યા મેળવવા સહેજ અસત્ય બોલવામાં શું અંધ ગયું? અહાહાહા! મધુવન અહીં મારી સામે કયાંથી? બુલદ્ધમીએ તો એને છોડાવ્યો નહિ હોય?

(મધુવન આવે છે.)

અહા! મધુવનભાઈ, તમને આમ છુટથી કરતા જોઈ હું બહુજ ખુશી થાઉં છું. તમારા એ કમનશીબ કામમાં મારે જાતે વચ્ચે પડવું ઠીક ન લાગ્યું, પણ તમારે કામ થાય એવી ગોઠવણ કરી મુકી હતી. એમાં મેં શું કયું તે કહેવાનો મારો સ્વભાવ નથી.

મધુવન: ખરેખર કામ તો બહુજ ઢીલગીર થવા જેવું હતું! મને દુખ તો એ લાગે છે કે; મારી આકૃત વિષે બધા પૂર્ણ વાકેફગાર છે ત્યારે મારા ઉપર આ મહાન ઉપકાર કરનારથી હું તદ્દન અણબણ્યો છું.

દંભદાસ: કેમ? સહાય કરનાર મિત્રને તમે બણતા નથી?

મધુવન: તે કોણ હશે તેને વિષે કાંઈ અટકળ પણ થઈ શકતી નથી.

દંભદાસ: ખાતમી કાઢો.

મધુવન: મેં ઘણીએ તપાસ કરી પણ તે બધામાંથી સાર માત્ર એટલોજ નીકળ્યો કે, તે માણસને બહાર પડવું નથી. આથી મારા તમામ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે.

દંભદાસ: નિષ્ફળ!

મધુવન: તદ્દન નિરર્થક!

દંભદાસ: ખાત્રીપૂર્વક કહો છો?

મધુવન: ખરેખર ખાત્રીપૂર્વક.

દંભદાસ: ત્યારે તો તમે મારી તરફથી એ બાબત કંઈ જાણવાના નહિ.

મધુવન: કેમ ભાઈ, એમ કેમ?

દંભદાસ: મધુવનભાઈ, તમે જાણો તો છોજ કે, મારી ઉધરાણી ઘણી મોટી છે. હજારો રૂપીઆની ઉથલપાથલ અને લેવડ દેવડ આ હાથે થાય છે. મારી તો ખાત્રીજ છે કે એ બાબતથી તમે જાણજાણ નથી. ખરેખર, મારે સાડા લોકો એમ બોલે છે.

મધુવન: હું જાણું છું ત્યાં સુધી તો લોકો તમારી ઉદારતાથી અજાણ નથી. પણ આ બધું કહેવાનો અર્થ શો?

દંભદાસ: કંઈ નહિ, કંઈજ નહિ, માત્ર ગામ લોક મારે સાડા એવી વાત કરે છે કે, અત્યાર સુધી મારી એ ઉદારતાનો લાભ કોઈ યોગ્ય પાત્રને અપાયો નથી.

મધુવન: એથી ઉલટીજ હકીકત મેં તો તમારી પાસથી સાંભળી છે.

દંભદાસ: હા, ભાઈ મધુવન, પણ એવા કેટલાક દાખલા છે. જેની મારા તરફથી તમને કદી પણ ખબર મળવાની નહિ.

મધુવન: અહો પ્રિય ભાઈ, મને હવે એકજ સવાલ પૂછવા હો. દંભદાસ: મહેરબાન તમારે હવે મને કંઈ સવાલ પૂછવાજ નહિ. હું વિનંતિ કરું છું કે, તમારે હવે કંઈ બોલવુંજ નહિ. હું ગાંડો હોઉં તો ઉત્તર આપું.

મધુવનઃ હવે મારે કાંઈ વધારે પૂછવાની જરૂર નથી. મહારા મિત્ર ! મહારા સહાયક ! મહારાં ભણું કરનાર ! મને છોડવનાર ! મારી સ્વતંત્રતા માટે, મારી પ્રતિષ્ઠા માટે, અહીંજ આભાર માનવાનો છે. ખરેખર તમારોજ. તમે પોતે લાયક, ઉદાર, દાના ગૃહસ્થ છો એવી મારી પ્રથમથીજ ધારણા હતી, પણ અયોગ્ય સ્થળે બતાવતાં ઠપકારૂપ થઈ પડે એ બીકથી મારી આભારવૃત્તિ બતાવતાં હું સંકેત્યાતો હતો.

દંભદાસઃ હું સત્ય કહું છું કે, આ બધું હું કાંઈ સમજતો નથી. તમે મને ઘણો ઉચે ચઢાવો છો. પણ ભલા ભાઈ આ બધા ઠાઠમાઠ સિવાય માણસને અંતરના આનંદનો સ્વાદ લેવાને અવકાશ ના આપવો.

મધુવનઃ તમારી પ્રતિષ્ઠા વધારનારા કાર્યને ગુપ્ત રાખવા શા માટે પ્રયત્ન કરો છો ? તમારી મુખમુદ્રા, તમારો દેખાવ તમારી રીતભાત એ ક્યાં ઢાંક્યુ રાખે તેમ છે.

દંભદાસઃ ત્યારે શું મારે સ્પષ્ટ બોલવું ! મહેરબાન ભાગ્ય દેવી જાતે આવે તોપણ હું કબુલ કરું નહિ. મધુવન ભાઈ, હું તમને મિત્ર ગણું છું, ત્યારે હવે વધારે શાને બોલવું ? મને એકલો એકલો ખુશી થવાદો. અને આ બધું સો હાથના ઉડા કુવામાં નાખી દો. તમે જાણો છો કે ડાળ દમામ મને પસંદ નથી. તમારી એ વિષે તો ખાતરીજ છે. ચાલો, ચાલો, મધુવનભાઈ, એક સહાયક, એક હિતચિંતક કરતાં મિત્ર ગણાવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું. મારી તમને ખાસ વિનંતિ છે કે આથી આપણા વચ્ચે, કોઈ પ્રકારે ભિન્નભાવ થવો ન જોઈએ. હવે તો આપણે એક બીજાથી ધરોળો વધારવો.

જોઈએ. ખરેખર આપણે હવે નિકટના સ્નેહી પ્રમાણે
વર્તવું જોઈએ.

મધુવન: ભલા ભગવાન ! આવી ઉઠાર મિત્રતાનો ખદકો હું
શી રીતે વાળું ! કાંઈ પણ રસ્તો છે ! હે શ્રેષ્ઠ પુરુષ !
હે દાનેશ્રી ! તમારો પાઠ શી રીતે વાળું ?

દંભદાસ: વાત ત્યારે નજીવી, છેક દમ વગરની; પણ હું જોઉં
છું કે તમારા અંતઃકરણને પાઠ વાળવાનું બહુ મન છે.
તમે આભારી થઈ શકશો. તમને નિરાશ કરવા એ કેવળ
કૃતદ્વંદ્વતા છે.

મધુવન: હેં ભાઈ ! તે શી રીતે ? મને કાંઈ તો કહો. કોઈ
પણ રસ્તો એ વાત બની શકે તેમ છે ?

દંભદાસ: આ ક્ષણે તમે એમજ ધારો છો ? હા, મિત્ર હું તમને
કહીશ, માર્ગ બતાવીશ હું.....હું પ્રેમમાં સપડાયો છું

મધુવન: અને તેમાં હું મદદ કરી શકું તેમ છે ?

દંભદાસ: બીજો કોઈ પણ તે કામ કરી શકે તેમ નથી.

મધુવન: તે શું વાડું ! હું બાણવા અધીરો થાઉં છું

દંભદાસ: મારા પ્રેમને તમે મદદ કરશો ?

મધુવન: તમારે સાડું મારે કોઈને કાંઈ કહેવાનું છે ?

દંભદાસ: હા, ભુલક્ષ્મી, જેની સાથે તમારે ઘણી પિછાણ છે,
તેને.

મધુવન: કોણ ! કોણ ! ભુલક્ષ્મી !!

દંભદાસ: હા, ભુલક્ષ્મીનેજ. હું પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહું છું કે એ
સુંદરીએ મારા હૃદયમાં વાસો કર્યો છે.

મધુવન: બહા બગવાન ! આના કરતાં દેવની કાંઈ વધારે અવકૃપા હોઈ શકે ! આથી તો હૃદ આવી !

દંભદાસ: ખરેખર કમનસીબ; તોપણ તે હું વેઠું છું. અને તમે મારે સાફ એ સુંદરીને કહેશો ત્યાં સુધી વેઠીશ. હું તમને એકાંતમાં કહું છું કે, તે મને ચાહે છે; હું અહંકાર નથી કરતો પણ માફ માનવું એમજ છે.

મધુવન: કીંક ભાઈ કીંક; પણ જેને તમે એ કામ સોંપો છો તેને વિષે કાંઈ બહોળો ?

દંભદાસ: હા, હું બહુ છું ત્યાં સુધી તમે તેના તેમજ મારા મિત્ર છો. એટલુંજ ઘણું છે. એમાં મેં કહ્યું તેટલું કરી આપવું એ તમારું કામ. હું બીજી કાંઈ બહામણ કરતો નથી. બીજું બધું આપણા વચ્ચેની મિત્રતાને સોંપું. વધારામાં માત્ર એટલુંજ કહેવાનું કે આ જીવનો જો કોઈ દહાડો ખપ પડે..... પણ ચાલો, હું કંઈ વચન કહાડતોજ નથી. તમે બહોળો કે, ગમેત્યારે હું તમારું કામ કાઢી આપું તેવો છું. બહા મિત્ર, હવે મારે કારણ પણ નથી બહુવાં અને જવાબ પણ નથી સાંભળવા. તમારે તો આટલું કામ કરવુંજ.

(બચે છે.)

મધુવન: (સ્વગત) ભોળો, ઉદાર, શંકારહિત માણસ ! એ બિ-ચાસને ભાગ્યેજ ભાન હશે કે, મારો પ્રેમ પણ ત્યાંજ છે અને તે વળી નિઃસિમ પ્રેમ; પણ મારી વૃત્તિ સર્વથા ખોટી અને નિરાશ થવા જેવી છે. અહો દુઃખ ! અહો પીડા ! પ્રેમ, એજ મને પીડનાર છે ! એક મિત્ર જેણે મારે સાફ કષ્ટ વેઠ્યું છે. એણે કહ્યું છે તેમજ થશે.

હું મારા હૃદયની લાડીલી હોંસનો ત્યાગ કરીશ, એવું
હિત વધારવા પૂરો પ્રયત્ન આદરીશ. અરરરર ! એ બાળાને
બીબના હાથમા જતી જોવી ! અહાહાહા ! મારી સહન-
શક્તિની કેવી કસોટી ! પણ એક ઉદાર વિશ્વાસુ મિત્રને
કગદો ! કેવો વિશ્વાસઘાત ! કેવું દુષ્ટ કર્મ ! કેટલું પાપ !
અહા ! જાઓ, મારો નિશ્ચય થયે, થયોજ, અહો નળરાજ
તારી કસોટીનો, તારી માનસ વેદનાનો, આજે ખ્યાલ
થયો. ખરે, અનુભવ એ અદ્ભુતિક વસ્તુ છે. પૂણ્ય
શ્લોક નળરાજાએ દેવતાઓ સાડું દુર્લભ કર્યું હતું; મારે
તે દેવગુણી મિત્ર સાડું કરવું. અને તે પછી, તેના
સુખના સાધનભૂત થયા પછી, મને સુખી કરવા અસમર્થ
નિવડેલી આ ભુમિનો હમેશને માટે ત્યાગ કરવો, એજ
કર્તવ્ય !

(જાય છે)

(વસુદા અને ગુલબી પોટલાં લઈને આવે છે.)

વસુદાઃ અલી ગુલબી, આ મુસાફરીનો જલદી અંત આવે તો કેવું
સાડું ! જેમલની કાંઈ બબર મળી નથી; હું ધાડું છું
કે, એ ડાસો આપણને ચીડવવાને જાણી જોઈને વીલંબ
કરે છે.

ગુલબીઃ અરે હારે, એ બોલતોજ હતો કે, પરણ્યા પહેલાં
એમને જરા ઠેકાણે આણ્યાં હોય તો ઠીક.

વસુદાઃ ગામમાં હુંડી વટાવવી તેમાં આખો કલાક ! આથી તે
કેવું ચીડવવાનું ?

ગુલબીઃ હું કસમ ઉપર કહું છું કે, એનાથી બમણું કામ હતું
તોપણ લલુતારામ તો કચારનાએ માર્ગે પડ્યાં હશે.

આપણે તેમજ ત્યાંનાં અહીંજ અથડાયા કરીએ છીએ.

વસુદા: ખરું, તોયણ આપણે એના અહીં આવવાની રાહ તો
નેવીજ નેઈએ. ગુલબી, તારી ખાત્રી છે કે, કાંઈ ભુલ
તો થઈ નથી ! કાંઈ રહી તો નથી જતું !

ગુલબી: બા, એક સોય સરખી નહિ. બધું અહીં છે. પણ બા,
મારી મરણ છે કે, પરણતી વખત પહેરવા ધોળી રેશમી
સાડી રાખી હોય તો ઠીક. ઉજળું નહીં એટલું દુની-
આમાં બધું કાળું. મારા મામનીજ એક કન્યા પીળે
લુગડે પરણી અને સવાર થતાં તો વર નેડે વઢી.

વસુદા: તે તો કાંઈ નહીં, હું તો અહીંથી જતી રહેવા બહુ
અધીરી થઈ છું.

ગુલબી: ઠીક સાંભર્યું બાઈ, હું તો લગનની વીંટીજ શુભી ભત
તે કેવી રૂપાળી દેખાય છે. એ જરા જેટલી મારી ટચલી
આંચણીએ પણ બેસતી નથી. અને બા કદાચ જરૂર પડે
તો પુરૂષના માથાની પાછડી લઈ લઉં તો કેમ ! પણ
આ જેમલ અબ્બો.

(જેમલ આવે છે.)

વસુદા: વાહ વાહ જેમલ, કેટલીવાર ? આ અહીં કલાક થયાં
તો અમે તૈયાર થઈ તારે સારૂ જોડી થયા કરીએ છીએ.
ચાલો હવે, ઉપડી જઈએ. ચાલો ન્હાસીએ.

જેમલ: ક્યાં જહાનમમાં ! હું બાણું ત્યાં સુધી તો આપણાથી
ક્યાંઈ પણ જવાનું નથી-

વસુદા: હે ! કેમ કેમ ! શું છે ?

જેમલ: બાઈ, નાણું ક્યાં છે ? નાણું આપણી પાસે પેસાજ નથી ને

તમે મને કેમ આમ મુરખ બનાવવા મોકલ્યો? મારા શેઠની
હુંડીની કીમત તેના કાગળ જેટલી પણ થઈ નથી; આ
રહી તે. જોઈએ તો ગુલબી તેને માથામાં ખોસે.

વસુદા: ત્યારે તો થઈ ચુક્યું; તારા શેઠની મદદ તે આવીજ કે!
હવે આપણે શું કરવું? એ સિવાય આપણાથી નહીં જવાય?

જેમલ: પૈ વગર પરણવા જવું ને તે પણ પરગામ! ભલા ભગવાન!
કેઈ ભુગોળ પણ જરા ભણે છે. જો એમજ હોય તો લાકડાને
દીમચે લંકા ના જવાય!

વસુદા: અરરર! કેવી નિરાશાની વાત! તારા શેઠ આવા કેવા નિર્દય
ને માલ વગરના કે અમને આમ ફસાવે? આવીજ એમની
ભલમનસાઈ કે?

જેમલ: મારા શેઠનું તમારે જરા પણ ઘસાતું બોલવું નહિ - હું મારે
ગમે તે કહું, પણ બીજો કોઈ બોલે તે હું સાંખવાનો નહિ.

ગુલબી: અરે બા, વિચાર કરતાં મને હવે ચાલ આવે છે કે, લલુતારામ
ભાઈએ મોટા શેઠ પાસે નીકળતી વખતે નાણું લીધું છે, અને
એ હજી ગયા નહિ હોય. એક ચીઠીથી કામ થાયખર.

વસુદા: ગુલબીતે ઠીક સંભાળું હમણાજ હું ચીઠી આપુ છું. અરરર!
આમ કેમ? મારો હાથ આજ કેમ ધુળે છે મારાથી કાંઈ
લખાતુંજ નથી. ગુલબી, તું લખે છે? વિચાર કરતાં એમ લાગે
છે કે તું લખે તેજ ઠીક.

ગુલબી: ખરેખર બા, હું કાંઈ લખી લખાવી નાણતી નથી. હું
લણવામાં પણ મોળીજ હતી. પણ તમારે સાફ તો હું જરૂર
લખીશ. જોઈએ વાર, બધું મારા મનનું સુખયુંજ લખવું કે?

વસુદા: જેમ તમને રૂચે તેમ.

ગુલબી: બળતારામનો છે.....પચાસ પહોળીયાં લઈને....

વસુદા: હા, પચાસ હાલ તુરત બહુ છે.

ગુલબી: ગામની ધરમશાળામાં રાહ ભેઈશું'... ..મુસાફરી ઉડી જશે.....એકદમ હવામાં.....જલદી મોકલો.....મદન, પ્રેમમુર્તિ.....બાઈ છે. મદનનું નામ લખ્યું છે. પ્રેમ પત્રિકાનો છેડો કવિતા જેવો આવે તે મને બહુ ગમે છે.

વસુદા: ઠીક ઠીક જેમ લને ગમે તેમ. પણ હવે એ ચીઠી મોકલવી શી રીતે? આ ઘરનાં આકરોનો તો મને રજ પણ વિશ્વાસ નથી.

ગુલબી:અહો. એમાં શુ ! આપણા મધુવન શેઠનો રસોઈઓ આ ભેડેનાજ ખંડમાં છે, તે બહુ ઠાવકો તે બલો છે, માંડું કામ તો એ જરૂર કરવાનો. મને તો એ ના કહેજ નહિ.

જેમલ: અરે એ ફૂંરો તો જરૂર ભુલ કરવાનો દહાડામાં દશ વાર છાકટો ને દશવાર ઠાવકો ?

વસુદા: કાંઈ નહિ ગુલબી, જા, ઉતાવળી જા, જેની ઉપર આપણો વિશ્વાસ હશે તે ચાલશે.

(ગુલબી જાય છે.)

હવે આંપણો કાંઈ વાંધો રહ્યો નહિ. જેમલ આ બધાં પોટલા ધરમશાળામાં લઈ જવાના છે. તારી સાથે મદદ સારૂ કોઈ લઈ લે.

જેમલ: વાહ ! બહુ સારૂ ! પરણવાની જેને ઉતાવળ છે તે તો એમજ જાણે છે. કે; બધું મોડું મોડુંજ થાય છે.

પણ અમે ડોસા તો ડગલે ડગલે વિચાર કરનારા.
 વસુદા: અરે મારા ઉધ્ધતપણુનો હું જ ફરી વિચાર કરું તે...
 જેમલ: મારી તો ખાત્રીજ છે કે તમે દશવાર એવીને એવીજ
 ભુલ કરવાના.

વસુદા: જેમલ, તું કેમએમ બોલે છે ? મને કેટલું દુઃખ થાય છે
 તે તું બોલે....

જેમલ: ખરેખર, બહુજ દુઃખ ! હું પરણવા જતો હતો ત્યારે
 મને પણ એટલુંજ દુઃખ હતું. સાંભળો, તે વિશે હું
 એક વાત કહું.

વસુદા: હજી એક વાત ! હું જવાને ટાંપી રહી છું ત્યારે !
 જળતમાં આવું થંડું કેમ હશે ?

જેમલ: ભલે બાધ, આપણે જવું છે તો જઈશુંજ. અરરર !
 પણ આપણે એક વાત તો વિચરીજ ગયા. ભાથુંએ
 બાંધ્યું નથી. ને પાણીની સુરધ પણ લીધી નથી. પણ
 કાંઈ નહિં, ચાલો, આપણું ખાધા પીધાનું બધું રસ્તે
 નીકળશે !

(બચ છે.)

(ગુલબી આવે છે.)

ગુલબી: બાધ આવી બન્યું ! આપણું થઈ ચુક્યું ! અલખત
 જેમલ તારૂંજ કહેલું આગળ આવ્યું ! ખારણા બહાર
 દશ ડગલાં ગયો. નહિં હોય એટલામાં તો મધુવન
 શેઠના પેલા ગંજેરી રસોઈઆએ તેને આપેલી ચીઠી
 પાડી નાંખી, બુઢા બળતારાએ તે ઉપાડી લીધી અને
 લીવાનખાનામાં એ પેલા તે વાંચે.

વસુદા: શી ભાગ્યની ખામી ! શી વિધિની વિચિત્રતા ! આપણે
હવે સપડાવાના !

ગુલબી: બા તમારે રજ પણ ગમરાવું નહિ. એમાંના એક
અક્ષર પણ એમનાથી ઉકેલાવાનો નથી. પણ ચક-
લેથી તે ઉશ્કેરાયલા જણાય છે પણ તેનો અર્થ કાંઈ
કળી શકતા હોય એમ લાગતું નથી. અહો બીકના
માર્ગો તે આ તરફ આવતા હોય તેમ હાંફલા ફાંફલા
દોઢતા આવે છે.

વસુદા: ચાલો ત્યારે આજ પળે ગમ્મન્તિ કરીએ, નહીં તો એ
કાંઈ ને કાંઈ પુછવાનાજ. એટલામાં તું ગુલબી એવી એક
બીજી ચીઠી લખી નાંખ.

(બંને જાય છે.)

(બળતારામ આવે છે.)

બળતારામ: મોત અને મહોકાણુ ! આગ અને વિનાશ !! પવન
પાણી ને આકાશના સઘળા મહા ઉત્પાતો મારે ખારણેજ !
હાડ ગોળા, બળતણ ને ભડકા સાડ હુંજ જડયો ! આ
ધર સળગાવી મુકવાનો કાગળ પણ મારાજ આંગણમાં !!
.....માસ્તર બળતારામ નેઆ જલદીથી ? અરે રામ ?
શરણામું તો ચોખ્ખુંજ છે. ખરેખર કાકડા મુકનાર અને
લકડા જેવાનુંજ લખેલું !.....“ જલદીથી ”.....અરે
બળો તમારી તાકીદ એકવાર ફરી વાંચું ભેઈએ (વાંચે છે)
“માસ્તર બળતારામ.....પચાસ પહોળીમાં આ પહો-
લેથી તમારે ધરમશાળે પહોંચાડવા, નહીં તો તમે ને
તમારું બધું ઉડી જવાનું ”અરરર ! તફ્ફન ચોખ્ખું !!
અક્ષરે અક્ષર લોહી અને હાડ ! ઉરાડી દેવાનું ! નિર્દય

ફતરાઓ, બધું ઉરાડી દેવું !! હે ભલા ભગવાન ! મેં અને
 મારા કુટુંબે એવાં શાં પાપ કર્યાં છે કે, તું અમને
 બધાને આમ ઉરાડી દેવાનું ધારે છે. (વાંચે છે.) “ અમારી
 પાસે પૌસ નથી, પૈસાની બહુ જરૂર છે ” અરે એજ
 કારણ, એમના ખીરસા ખાલી થયા એટલે અમને ઉરાડી
 દેવા ? (વાંચે છે) “ વિચાર કરવાનો વખત નથી. વા વાત
 લઈ ગયો અમને. ઉરાડી સુકવાના ને બળવાના ! ખાટવાનો
 ધર્તીકંપ આની આગળ કાંઈજ નહિ. ” (વાંચે છે) “ કામ
 તાકીદનું છે એટલે આટલામાંજ સમજી લેજો, પણ મદન
 પ્રેમનો બટકો દેવ તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં હજો ” પ્રેમનો
 બટકો દેવ ! પ્રેમનો કટકો દેવ !! હું જ્યાં જઈ ત્યાં !
 જહાનમમાં જાઓ, તમે ને તમારો કટકો દેવ બન્ને
 સાથે. હું એવો તો ગભરાયો છું કે, બેઠો છું કે ઉભો છું,
 ચાલુ છું કે વાંચુ છું, વિચાર કરું છું કે શુન્ય છું, તે કાંઈ
 સમજતું નથી; કદાચ હમણાજ હું ચેતેલી દીવાસળી
 ને દારૂગોળા ઉપર ચાલતો હોઈશ. વાદળમાં ઉરાડી
 દેવાની તેમની મરજી જણાય છે. અમે પથારીમાંજ બળી
 મરવાના ? સુતેલાજ સીજઈ જવાના, રાખોડી થવાના ??

બુલદમ્બી: મુરખી શું છે ? તમે કેમ આમ ગભરાયલા દેખા
 ઓ છો ?

બળતારમ: શું છે શું ? ખુન છે ખુન ! સવાર પહેલાં સુતેલાજ
 આપણે સીજઈ જવાના ?

બુલદમ્બી: શીરછત્ર, મને તો એવું કાંઈ સમજતું નથી.

બળતારમ: ખાત્રી પત્રક મારા હાથમાં છે, ત્યાં તમને શું
 જણાય ? મારું કુટુંબ કેઈ રીતે ખસીવાનું નહીં ? ખાલું,

પીલું, ને ઉધવું, સવારથી સાંજ સુધી મારા ઘરનું એજ કામ. ધરતી ડોલાવા લાગે કે આભ ફાટે તોપણ મારા ઘરના એવી માણસો તો ઘોરવાનાજ. અને પહાઠ ફાટે કે લંક લાગે તોપણ પેણી તો ચાલુને ચાલુજ !

ભુલક્ષ્મી: પણ આ પ્રમાણે તમે એમને કેટલીએ વખત તો બહીવડાવી ચૂકયા. વરસોના વરસો થયાં ધરતીકંપ, દુબકાળ, મરકી, લાઠી રેલ અને હઠખાયા કુતરાનીજ વાત; પાણીમાં ઝેર ભેળી બધાને મારી નાખવાના કાવત્રાની વાત કરી ઘરના તમામ માણસોને નકામા આઠ દિવસ સુધી નાળી-એરનું પાણી પીવડાવેલું તે વાતને હજી એક મહિનોએ વિત્યો નથી.

બળતારામ: તમે બધા નાળીએરના પાણીનેજ લાયકના છો. અરે ? પણ બહાર શત્રુને સામે મળવાને બદલે આ છોકરી સથે કયાં હું નકામી માથાઝીકમાં પડ્યો. ઝો કુલીઆ ? અલ્યા કુલીઆ ? બધા ઘરમાં તપાસ કર, છેક ત્રીજે માળથી લોંચરા સુધી, જા, ઝટ લોંચરામાં જો, કાંઈ ઝટ સળગી ઉઠે તેવું તો નથી. ઉપર જઈને જો, કાંઈ બળતો કાકડો તો નથી નાખ્યો ! દીવો, દેવતા, બધું થંડું કરો, પાણી તૈયાર રાખો, હાથ બંધો બહાર કાઢો કે તરત કામ આવે.

(ભુમો પાડતો બાય છે)

ભુલક્ષ્મી: (સ્વગત) આ બધી ધમપછાડનો અર્થ શો ? પણ જ્યાં રોજને રોજ એનુએ ત્યાં તપાસ પણ શી કરવી. અરે ! શ્રીમાન મધુવને એકાંત મળવાનું કહ્યું છે તે શું કામ હશે ? એમને આવતા જોઈ આજ માફ હોયું કેમ

ધડકે છે ! એમણે કોઈ દિવસ કાંઈ વિચારવા જેવું
કહ્યું હોય તો તે આજજ છે. ખરે એમનો અર્થ
એવો તો નહિ હોય કે.....અરે, પણ એતો આવી
પહોંચ્યા.

(શ્રીમાન મધુવન દાખલ થાય છે.)

મધુવન: હું આ શહેરનો ત્યાગ કરું તે પહેલાં તમને ખાસ
મળવાનું કારણ એટલુંજ કે.....

ભુલક્ષ્મી: ત્યારે ખરેખર તમે શહેર છોડીજ જશો ?

મધુવન: હા શ્રીમતી, અને કદાચ આ દેશ પણ. આ મુલાકા-
તનો લાભ લેવાનું કારણ એટલુંજ કે.....આપણી
મિત્રતાને અંગે કાંઈ કહેવાને લીધે.....અને તે પણ
મને શંકા છે કે...

ભુલક્ષ્મી: (સ્વગત) એમને શંકા ! મારી લજ્જા આગળ એમની
શંકા શી ? (પ્રગટ) આપણી ઓળખાણ તો ઘણા
લાંબા વખતની છે. પ્રથમ આપણે સુધનલાલ શેઠને
ત્યાં લગનની મીજલસમાં મળેલા, તમે નહિં તે પ્રસંગે
મારા ચહેરા સાફ મસ્કરી કરેલી ?

મધુવન: ખરેખર શ્રીમતી, તમે રંગ લગાડેલો હશે એમ
ધારી મેં ટકોર કરેલી પણ તે પછીના તમારા વધારે
ઉત્સુક લજ્જા ભાવથી બધાને સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું કે,
એ બહાર તો સ્વભાવિકજ હતો.

ભુલક્ષ્મી: તોપણ તમે તો તમારા લોળા સ્વભાવથી સાફ
લગાડવાજ કહેલું. અને એવાજ કારણસર પેલી કદ-
રૂપી બેઠેલા જેને કોઈ બોલાવતું સરખું નહોતું તેની
સાથે વાતે વળેલા.

મધુવન: હા, અને જીજેન દિવસે જેની સાથે દરેકને
વાત કરવાનું મન થતું. તે લાવણ્યવતીની વાણીના
પ્રસાદ મળ્યો.

ભુલક્ષ્મી: શ્રીમતી, તમારી બુધ્ધિએ પ્રથમ પ્રસંગની એ
ભૂલ તો હવે સુધારી લીધી હશે એમ હું ધારૂં છું. ઘણું ખર્ચ
પ્રથમ દર્શને અને સારી છાપ પાડીએ છીએ. અને
અખળા જાતિ એક ગરીબ દુકાનદાર જે પોતા-
નો ખર્ચોજ સારો માલ સુંદર કેળાય તેમ આગળ ગોઠવે
છે તેના જેવાં છીએ.

મધુવન: ખરેખર, એ પહેલા પ્રસંગથી હું છેતરાયેજ હતો.
પોતાની ખુબસુરતી જાણી એક સ્ત્રી જેટલું અભિમાન
ધરાવે તેવાં તમે હશે એમ પણ તે પ્રસંગે મેં ધારૂં
પણ તે પછીના પ્રત્યેક દિવસના અનુભવે મને શીખવ્યું
છે કે, અહંકાર વિના અકકલ અને ડોળ વિના
સુંદરતા રહી શકે છે.

ભુલક્ષ્મી: શ્રીમાન, આ પ્રમાણે આપને બોલતાં આજજ
સાંભળું છું. વળી મને નવાઈ તો એ લાગે છે, કે જે
ખોટા ફાંકાને લીધે પોતે સપડાયલા તેનીજ ભલામણ
મારે સાફ શા માટે કરતા હશે ?

મધુવન: શ્રીમતી તમે ખાટું ના લાગાડશો. આપણી લાંબા
વખતની મિત્રતાને લીધે હું એમ ધાર્યો હતો કે, જે
વાતની તમે ગુસ્સે થયા વિના ના પાડી શકો એવું
કાંઈક સંકેત વગર કહેવાનો મારો હક છે.

ભુલક્ષ્મી: શ્રીમાન, મારો આગ્રહ છે કે તમે હજી કાંઈક વિચાર
કરશો, તમારી કાંઈ પણ વિનંતીનો અસ્વીકાર હું કરી

શકું એમ નથી. તો પણ હું ધારું કે તમે હિતાવળા
થાઓ છો હજી જરા ચિચાર કરો.

મધુવન: હું અવિચારી છું એ કબુલ કરું છું, પણ હું એક એવા
મિત્રને સાફ વિનંતિ કરું છું કે જે તમને પુરકળ ચાહે
છે. શ્રીમતી તમે અધીરાં ન થશો, તે તમારા તરફ
ખરેખર અતિશય પ્રેમાળ છે. એનું બધું સુંખ તમારામાં જ છે.

ભુલક્ષ્મી: આટલીજ હકીકતથી તે કોણ તે હું ભાગ્યેજ સમજી
શકીશ.

મધુવન: શ્રીમતી, તે પોતાની ઝાળખ આપવામાં અતિશય
વિનય વાળા છે અને તમે તે સમજવામાં અતિશય
શરમાળ દેખાઓ છો, તો પણ તેની ઝાળખ સાફ એટલુંજ
બસ છે.

ભુલક્ષ્મી: ઠીક, ત્યારે તો હવે અજ્ઞાનતા ધારણ કરવી એમાત્ર
ઢોંગજ ગણાય, તેમના તરફ મારું ઘણું દિવસથી મન
છે એ વાત મારે કબુલ કરવી જોઈએ. તેમને પોતાના
હૃદયની કીમત નહોતી ત્યારે તે અંતઃકરણ મારું કરવાની
મને સ્વભાવિક ઊર્મિ થઈ.

મધુવન: (સ્વગત) હું સમજ્યો, આનો પ્રેમ તેના તરફ કયા-
રનો છે. (પ્રગટ) હું જોઈ છું કે, તમે એના મનોવિ-
કાર અને લાયકીને કચારના પીછાંને છો, કેવો સુખી
મારો મિત્ર ! જેને આવી લાવણ્યતાથી બદલો મળે છે
અને ગુણની પરીક્ષા કરનાર આવી બુદ્ધિશાળીનો તે
માનીતો થાય છે

ભુલક્ષ્મી: ક્ષીમાન ! તમારો મિત્ર ? કયો મિત્ર ?

મધુવન: મારો ઇષ્ટમિત્ર-મિત્ર હંભદાસ.

ભુલક્ષ્મી: કોણ ? ! હંભદાસ ! !

મધુવન: હા, શ્રીમતિ, તેજ, તમારી ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના થી ધારો તે ગુણ તેનામાં છે, અને એના બીજા સદગુણો સાથે તમારી તરફ નિઃસિમ પ્રેમ પણ છે.

ભુલક્ષ્મી: બસ, આથી તો હદ વળી, શ્રીમાન, મારી તમને વિનંતી છે કે, તમારે એ વિષે હવે મને કંઈજ કહેવું નહિં.

મધુવન: હું તમારી ગુંચવણ સમજ્યો. તેનો શો અથ કરવો તે બહુ તમારું મન સ્પષ્ટ જણાય છે ત્યારે હવે એ ખબર કહી મારા મિત્રને ખુશી કરે ?

ભુલક્ષ્મી: જરા પણ નહિં,

મધુવન: તમે ખોટું ના લગાડો તો મારે કહેવું જોઈએ કે વાત તમને ખરેખર માન્ય છે.

ભુલક્ષ્મી: શ્રીમાન, હવે મારે તમને કહી દેવું પડે છે કે તમે તમારી જાતને તથા મારા વિચારને તર્ફન ખોટા સ્વરૂપ માં જુઓછો. તમારી મિત્રતામાં સલાહ અને સહાયતાની આશા હતી. હાલના આ અનુભવે મને શીખવ્યું કે જે માણસ પોતાની જાતને તેમાંવું કાંઈ આપી શકતો નથી તેની પાસે બીજાએ એની આશા કરવી એ ઘણું ખોટું છે જે માણસ પોતાની જાતનો મિત્ર નથી તેનીમિત્રતા હું હવે સ્વિકારતી નથી.

(જાય છે.)

મધુવન: (સ્વગત) વળી આમ કેમ! પ્રથમ કબુલ કર્યું કે મારો પ્રેમ તેના તરફ છેતોપણ તે ગઈ તો દીલગીર થઈને, મેં

કાંઈ આડું તો વેતયું નથી. તેવું કાંઈ જણાતું તો નથી.
ખરેખર, આ વાતજ એવી છે કે, કોઈ ત્રીજાની મારફત
થવી ના જોઈએ; એનો ગુચવાડો હું ટાળી શકતું. મારી
એની સાથની લાંબી મિત્રતાને લીધે હું લગભગ વધારે
હાથો થયો.

(હાથમાં કાગળ લઈને બળતારામ તથા બહુસ્મિતા આવે છે.)

બહુસ્મિતા: હાહાહાહા ! ઠાલા તમારી સંપૂર્ણ મરજી છે કે,
આ પ્રસંગે અમારે બધાએ દીલગીરજ થવું ! હાહાહાહા !

બળતારામ: (ચાળા પાસતો) હાહાહાહા ! ઠાલી તારી આ
પ્રસંગે સંપૂર્ણ મરજી છે કે, આથી બીજો સારો દિલાઓ
મને ના આપવો.

બહુસ્મિતા: ખરેખર ઠાલા, એ બધા ઢાંગધતુરાને ને મારે શી
દેવા દેવા છે. ભલેને આપણે બધાં ત્રિશંકુની પેઠે હવા-
માં અધર લટકતાં રહીએ. હું તો જરાએ દીલગીર થવા-
ની નહિં તે નહિંજ.

બળતારામ: તમારા જેવાના લાભ સાડ પ્રભુ કરેને આ મકાન
બંદીખાના જેવું સુધારનારૂં થાય. ચોગરદમથી લયબીત
થવાનું કારણ તને નથી સમજતું ? કદાચ આજ ક્ષણે
તોફાન શરૂ થતું હશે.

બહુસ્મિતા: ત્યારે તો આપણે એ બાબતનો પડકો ઉપડે ત્યાં
સુધી ચિંતા કરવી છોડી દેવી, અથવા પછંસા આપીને
પતાવાય તો કેમ ?

બળતારામ: પછંસા !! તે હરામખોરોને સાડું આંહી સામા
કરી મુક્યા છે તે આપી દેવા ! કહો જોઈએ મારા પછંસા
પર તેમને શો હક છે ?

બહુસ્મિતા: ત્યારે તમેજ કહે જોઈએ કે, અમારા હસમુખા
સ્વભાવ ઉપર તમારું શું લેણું છે ?

બળતારામ: તારો હસમુખો સ્વભાવ પછાસા પતાવાનું કહેતો
હોય તો મારી પ્રકૃતિ કહે છે કે પત્ની પહેલી ને પેસા
પછી; આ શ્રીમાન મધુવન આવ્યા. પૂછો એમને. એ
શું કહે છે ? બાઈ મધુવન, જુઓ આ દાહકોનો કાગળ !
મારાજ બારણા આગળથી મળેલો ! તમે તે જોઈ બીકથી
હરીજ જશો ! તેમ છતાં આ મારી બેરી તો વાંચે છે
ને હસે છે, હસે છે ને વાંચે છે !

બહુસ્મિતા: અને શ્રીમાન મધુવન પણ નકડી હસવાનાજ.

બળતારામ: જો મધુવનભાઈ હસે તો મારે ફાંસીએ જવું.

બહુસ્મિતા: મારા સ્વામીની આવી ખોટી તકરાર કરતાં બીજી
કોઈ વધારે ગાંઠાઈ હોઈ શકે ?

મધુવન: બાઈ, તમારા વચ્ચે નિર્ણય કરવાનું મારું કામ નહિ;
પણ એમનો આવો ત્રાસ દાહકોને બીજી વખત એવું
કરવાને ઉત્તેજન આપશે.

બહુસ્મિતા: હો, જુઓ, મેં તો કહ્યુંજ હતું કે એ તો મારા
વિચારનેજ મળતા થવાના.

બળતારામ: કેમ સાહેબ, તમારું એમ કહેવું છે કે, આવા
ભયંકર વખતમાં મારે હાંબા થઈ સુઈ રહેવું અને
આંસુથી અથવા ફરીયાદ કરીને મારું પુરુષાતન બતાવ-
વું નહિં.

મધુવન: બાઈ તમે ખોટું ના લગાડશો. એ દુઃખમાંથી સુકત
થવાનો ઉપાય એટલોજ છે કે તમારે એ વાત પોલીસને

બહેર કરવી, દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો ઉત્તમ ઉપાય
એજ છે કે તેની પાછળે મંઠવું.

બળતારામઃ કહો ભેઠએ, હવે એ કેના વિચારને મળતા છે ?

બહુસ્મિતાઃ કેમ મધુવનભાઈ, તમે એમ નથી માનતા
કે બીકને હસી કાઢવી, એ તેને દુર કરવાનો શ્રેષ્ઠ
ઉપાય છે.

મધુવનઃ શ્રેષ્ઠ શું તે તો થોડાજ કહી શકે છે. પણ હું ધારૂં
છું કે તમે કહ્યો તે ઉપાય પણ છેક ખોટો નથી.

બળતારામઃ પણ આપણે તો શ્રેષ્ઠ ઉપાયજ કરવો છે. શત્રુને
સામા મળવું એજ ખરેખર શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. નહિં કે
આપણા ઘરમાં છઠે ખુણે હોઈએ ત્યાં આવી નિરાંતે
હાંટી જાય, મારી જાય તે શાંતિથી જોયા કરવું !

મધુવનઃ કેમ સાહેબ, જો શ્રેષ્ઠજ ઉપાય કરવો હોય તો...
અરે હા.....તમે કહો છો તે પણ એક હડાપણ ભરેલો
ઉપાય છે.

બહુસ્મિતાઃ કહો ત્યારે જહીને આપણી પીડા બમણી કરવી
અને ભાગ્યા તુટ્યા અક્ષર લખી જાણે તેવા હલકા
માણસના હાથમાં આપણને દુઃખ દેવાનું સોંપી દેવું
એથી વધારે ગાંડાઈ કઈ ?

મધુવનઃ બેશક, એથી વધારે મૂર્ખતા કઈ ?

બળતારામઃ અરે ? શું કહો છો ? સાપોલીયું કરડે નહિ ત્યાં
મુખી નાગને ના ધિક્કારવો એ શું ગાંડાઈ ના કહેવાય ?

મધુવનઃ બેશક તદન ગાંડપણજ.

બળતારામઃ ત્યારે તમે તો મારા વિચારના છો.

મધુવન: સંપૂર્ણ રીતે.

બહુસ્મિતા: અને મારા મતને ગણતાજ નથી ?

મધુવન: બહા બગવાન, તમે કહ્યું તે કરતાં વધારે સાફ ભાગ્યેજ કોઈ કહી શકે. સામા થવાની શક્તિ આપણામાં ના હોય ત્યારે બીજાની ફુલ્ટ કલ્પનાને ધિક્કારવી એજ ઉત્તમ છે, અને એક દાહકની કલ્પનાને ખડા-રવટીઆની ખંદુક માફક આપણું સુખ નાશ કરનાર ગણવાની કાંઈ જરૂર નથી.

બહુસ્મિતા: અહો, ત્યારે તો તમે એમજ ધારો છો કે માફ કહેવું તદ્દન ખરૂં છે.

મધુવન: તદ્દન ખરૂં.

બળતારામ: જો અમે બન્ને ખરાં હોઈએ તો હું મરી જઈ કાં તો મારે દીલગીર થવાનું હોયકે ખુશી થવાનું હોય ! મારી પાદ્મી માથા ઉપર હોય કે પડી ગઈ હોય ! પણ એ બન્ને વાત સાથે શી રીતે હોઈ શકે !

બહુસ્મિતા: ખરેખર, ઉલટા સુલટી જે વાતમાંની એક ખરી હોય તો બીજી જરાબર હોઈ શકે નહિ.

મધુવન: કેમ વાડ બન્ને ખરી હોઈ ના શકે ! પીડા પતાવવાનો ઉપાય શોધવામાં મળતારામભાઈ, અને સ્વભાવથી રાહ જોવામાં તમે. લાવો, જરાંએ કાગળ તો મને વાંચવા દો. (કાગળ લઈ મનમાં વાંચે છે.) અહો, એ તો હું સમજ્યો. આ કાગળથી જણાય છે કે ગામ બહારની ધરમશાળામાં કોઈને પચાસ રૂપિયા ભેળંએ છીએ. જો આ કોઈ દાહકોનોજ કાગળ હોય, તો ચાલો આપણે ત્યાં જઈ તેની બંતે તપાસ કરીએ, અને જેવો

તેનો લખનાર માગેલી રકમ હોવા આવે કે તરત તેને સપઠાવીએ.

બળતારામ: પ્રિય મિત્ર, ખરેખર, એમજ થવું જોઈએ. ખરેખર એમજ કરવું. હું ધરમશાળાના હરવાબ આગળ ઉભો રહીશ, તમે અંદર છુપાઈ રહેજો. જેવો એ હરામખોર નજરે પડે કે અંદુકની ગોળી માફક ધસી. બધી વાત એકદમ કબુલ કરાવવી, અને એ પ્રમાણે તેને ત્રણ લાકડે લટકવનો રસ્તો એચિંતો કરી આપવો.

મધુવન: તમે પ્રથમ કહ્યું તે બરાબર છે, પણ દેહાંત કંડની શિક્ષા મને પસંદ નથી. મારો તો એ સિધ્ધાંતજ છે કે અપરાધ ઘણું ખરું જાતેજ શિક્ષા કરે છે.

બળતારામ: ઠીક ત્યારે તો હું ધાડું છુ કે, એને માત્ર રહેજ સાજા ધમકાવી છોડી દેવો.

મધુવન: એમજ પણ તેને સખત શિક્ષા કરવી નહિ.

બળતારામ: ઠીક, ઠીક, તે તો તમારે મારી ઉઠાર બુધ્ધને સોંપવું.

મધુવન: ઠીક ત્યારે તેમ, પણ ચાહ રાખજો કે, વિચિત્ર કલ્યાણ કરવું એ કુદરતનો પ્રથમ ધર્મ છે.

(મધુવન તથા બહુસ્મિતા જાય છે.)

બળતારામ: અરે મારી પરમાર્થ બુધ્ધિ તો કહે છે કે તેને હજાર માયાં હોય તો તે હજારે ઉઠાવી દેવાં.

અંક ચોથો સમાપ્ત.

અંક ૫ મો.

સ્થળ મામળદારની એક ધરમશાળા.

(વસુદા તથા જોમલ આવે છે.)

વસુદા: અહો ઠીક, ધરમશાળા સુધીતો આપણે નિર્વિધિ આવી પહોંચ્યા; હવે જો વાહન ઝટ તઇયાર થાય....

જોમલ: થોડા ચંદી ખાઇ રહેવા આવ્યા છે. તે કાંઈ લમન કરવાની ઉતાવળમાં નથી એટલે તેમને તો રોજ જેટલીજ વાર થવાની.

વસુદા: તારે તો મારી અધીરાઇનો હમેશાં ઉલટોજ અર્થ કરવો.

જેમલ: તમે ગમે તેટલાં અધીરાં થાઓ, પણ થોડાને ચંદી ખાતાં વાર લાગે તે તો લાગવાની. તમે એટલોએ વિચાર નથી કરતાં, કે આપણી સાથે આવનાર તરફથી તો હજુ કાંઈ સમાચાર મળ્યા નથી. લલુતારામ તરફથી કાંઈ જવાબ નહીં મળે તો પછી માત્ર એકજ રસ્તો છે.

વસુદા: શો ?

જેમલ: પાછાં ઘર પધારવાનો !

વસુદા: તેમ કદી થનાર નથી. મેં નાસવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. માટે ગમે તેમ થાય પણ જવાની વાતતો નકકીજ.

જેમલ: ખરે, જ્યાં મન દોડે ત્યાં નિશ્ચયમાં ઝંપલાવાતું ઠીક પડે છે. બહારની બધી તર્કયારી હું કરી મુકું છું. અને પેલી વીસી આગળ પુછતો આવું છું કે, કાંઈ ખબર આવી છે ! બાઈ તમારે નકામી ધાંધલ કરવી નહીં. ધીરા થશો તો આપણે જલદી નીકળી પડીશું.

(જેમલ જાય છે.)

(ધરમશાળાની રખેવાળ આવે છે.)

રખેવાળ: અહ્યા લુલીઆ, પણે તમાકુ જોઈએ છીએ તે આપ, કેમ કોઈ બોલતું નથી. પણે ત્રીજી ચોરડીમાં જલદી જા, પેલા મંદિર આગળ ધાંધળ શેની છે ! બાઈ, તમે મને બોલાવી કે !

વસુદા: ના બાઈ.

રખેવાળ: તમે કયાં જવાના ? મારે તે કાંઈ પુછવાની જરૂર નથી. બાઈ તમે પરણેલાં કે કુંવારા ? હું કાંઈ પુછતીજ નથી બે દીવસ ઉપર અહીંથી એક જોડું ગયું. મરદ હતો તો દરજી, પણ કેવો ગ્રહસ્થ જેવો ઠાબકો, બોલવે

ચાલવે કેવો મજાનો અને બાઈ તો બણે લજમણીનો
છોડ ! અમે ચાહ પીવા બેઠાં ત્યાં તેને ચાહ પીવાનું
મનાવતાં અડધો કલાક નીકળી ગયો.

વસુદાઃ હું ખાતરીથી કહું છું કે, હું પેલા જનાર સાથે પર-
ણવાની નથી.

રખેવાળાઃ કદાચ તેમ નહિ હોય, એ પુછવાનું કાંઈ માફ કામ
નથી. ખરે, ગાંધિવં વિવાહ ભાગ્યેજ સારા નિવડે છે
પેલી ઝીંણકી એક થોડાવાળા સાથે છાનીમાની પરણીને
થોડા દીવસમાં તો બન્નેને ચક્રમક ઝરી, હવે તો પણે
કુંભગલીમાં બન્ને બુઢાં રહે છે.

વસુદાઃ (સ્વગત) મારી દશાનું કેવું આબેહુબ ચિત્ર !

(લલુતારામ આવે છે.)

લલુતારામઃ બહાલી વસુ, તું ભય મુકત થાય તે બણવા હું
એટલો બધો ઉત્સુક હતો કે, માફ મન રહ્યું નહિ.
આપણે પકડાઈ જવાની બીક છે, છતાં તું અહિંથી
સહીસલામત વિદાય થાય તેની ખાતરી કયાં શિવાય
મને એન પડ્યું નહિ.

વસુદાઃ તમે કહો છો તેનું પરિણામ સાફ આવે. ખરેખર,
આપણે તર્ફન નિરાશ થવા જેવો વખત આવ્યો છે. એવું
જણાય છે કે, મધુવન શેઠની હુંદી સ્વિકારાઈ નથી. અને
આમળ શું કરવું તે સમજાતું નથી.

લલુતારામઃ એમ કેમ ? મધુવન શેઠની હુંદી ! અરે આપણને
ફસાવવાનો તો કંઈ પ્રયત્ન નથી.

વસુદાઃ એમના શુદ્ધ ભાવ તરફ વિશ્વાસ રાખો. આપણને મદદ
કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છાથી એ ગોથું ખાઈ ગયા પણ હવે

એ વાતજ જવાદો હું ખાડ છું કે, હવે ગાડી તૈયાર થઈ હશે.

રખેવાળ: હજી સહેજ વાર છે, બાઈ માફં કહ્યું તમંભોયે તો હું કહીશ કે, તમારી સ્થિતિ સુઝાફરી કરવા જેવી નથી. ઉત્તર તરફ થંડી બહુ સખત છે. ગરમા ગરમ કાફી તૈયાર છે, થોડીક લેશે તો શરીરમાં હુંક ઠીક રહેશે. હમણાજ એ જાણુ ગયા તેમણે વખાણી વખાણીને પીધી રમત ગમત કરતા તે લોક ચાલ્યા ગયા. ઉઘા ચઢ્યા પડ્યા, ગોળ ફ્યાં પડાં, ને ‘હાંકિ સલેમાન ગાફી’ કહેતા કે ચાલ્યા.

(બળતારામ આવે છે)

બળતારામ: મધુવન સેઠ આંગણુ આગળ ઉભા છે એટલે હું આ તરફ ચોડી કરું. મારી ખારણુ પ્રમાણે તો ભેતાં વાર-માંજ હરામખોરોને એળખી કાઢીશ. હરામખોરો હોખ ત્યાં ત્યાં કાંઈ નિશાની તો રહેવાનીજ. અરે! પણ આ અહીં કોણુ! મારો છોકરો ને છોકરી! એ લોક અહીં શું કરતા હસે?

રખેવાળ: બાઈ, હું કહું છું કે, એ તમને ઠીક પઠસે. થંડીને સાફ શું જોઈએ તે હું સારી રીતે સમજી છું બાઈ કડકઠતી રીત લેવાની છે.

લલુતારામ: બાઈ, એક રીપુ પણ હવે નહિ. થોડા જલદી જોડાય તો સાફ. મને પકઠાઈ જવાની ખસીક છે.

રખેવાળ: એ તો થવાનુજ. અલ્યા ભુલીઆ! બધાના કાનમાં કેમ પુમઠાં ખોસ્યાં છે! ભુલીઆ, અલ્યા ભુલીઆ એ ભુલીઆ! હું કચારની ખુમો પાડું છું ને કેમ કોઈ એલતું નથી.....

(બરાડા પાડતી જામ છે.)

વસુદા: જ્યાં શુકનમાં સંતાપ, ત્યાં અંતમાં પશ્ચાત્તાપ
પળે પળે ધાસ્તી વધે છે ને માફ હોયું તો થરથર ધુળે છે.

લલુતારામ: ઠાલી, બીક જેવું કાંઈ નથી; હાલ તેમ ધારવાનું
કાંઈ કારણ પણ નથી; મધુવન શેઠે કદી પ્રમાણે મારા
પિતા વાતમાં રોકાયા હોય, અને એ ખરું જ બોલ્યા
હોય તો આપણને કાંઈ વિઘ્ન નહીં નર નથી.

વસુદા: મધુવન શેઠના શુદ્ધભાવ વિષે મારીતો ખાત્રીજ છે.
આપણું કામ કરવા એમને કાંઈ વાંધો નથી. મને તો
માત્ર તમારા પિતાના શંકાશીળ સ્વભાવની શ્રીકર છે.
વિના કારણ જે મન ગભરાય તે કારણ મળતા
વહેમાવાનુંજ.

લલુતારામ: આપણા ગયા પછી ભલેને ગભરાયા કરે. માફ
કહું માને તો તારે એમના ગુસ્સાથી રજ પણ ગભરાવું
નહીં. એમના બળેલા સ્વભાવથી એમની જાતને તો કાંઈ
હરકત આવતી નથી તો પછી બીજાને લાવવાની શી
જરૂર? કામ નહિં એટલે બળકાટ કર્યા કરે, અને
ઠપકો આપી ગમ્મત મેળવે.

વસુદા: તે તો હું કાંઈ જાણતી નથી પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે
તો તે બહુ હાંફેલા ફાંફેલા થઈ જાય છે.

(બળતારામ છતો થાય છે.)

બળતારામ: તે હવે કેવો દેખાય છે ! તેનું સ્વરૂપ હાલ કેવું
તરેહવાર છે ?

વસુદા: અરરર !

લલુતારામ: સત્યાનાશ !

બળતારામ: હું હવે કેવો દેખાઉં છું ? સાહેબ, હું તમારો નમ્ર સેવક છું. બાઈ, તમારે આધીન છું. તમે ઉપડી બાંચો છો, બાઈ સાહેબ તમે પણ ! ! તમે જવાનાજ વીચારમાં હોતો મારા તરફના એ બોલ સાંભળતા બાંચો. પહેલા તો કહો કે, તમે ક્યાં સીધાવો છો ? એનો જવાબ મળશે તોપણ હું તો એટલોજ અણબણ રહેવાનો છું.

લલુતારામ: એમજ સમજતા હો તો અમારા ઉતરથી તમને કાંઈ બબરતો મળેવાની નહિ. અને ઉલટા વધારે ગુસ્સે થવાના.

બળતારામ: ફૂતરા, તને કાંઈ પુછતોજ નથી, બાઈ સાહેબ, તમારે શું કહેવું છે ? “પકડો એને” (એવી બહારની ખૂમ સંભળાય છે.) હું ધારૂ છું કે, બહારને કાંઈ અવાજ સંભળાયો મધુવન શેઠે કોઈ હરામખોરને પકડ્યો કે શું ! અરે એવો કાંઈ સંભવ હાલમાં જણાતો નથી.

લલુતારામ: મધુવન શેઠ બહાર ! ત્યારે તો વડીલ મધુવન શેઠે તમને અહીં મોકલ્યા !

બળતારામ: બાઈ સાહેબ એમ નહિ, એતો મધુવન શેઠ અમને જાહિં લઈને આવ્યા.

લલુતારામ: એમતે બને !

બળતારામ: બનેજ સાહેબ, એ હાલમાંજ આ મકાનમાં છે. મારા પોતાના છોકરા કરતા તે મારી વધારે પ્રીતમાં છે

લલુતારામ: ત્યારે વડિલ તે એક ઠગ છે.

બળતારામ: કેમ. કેમ અલ્યા ! એ ઠગ ! તારા વડિલની સંભાળ લે; તે ઠગ ! હું હવે કાંઈ સાંભળનાર નથી. હું

કાંઈ સાંભળનાર નથી. હું ચોકખું કહું છું કે, હું હવે
કાંઈ સાંભવાનો નથી, મધુવન શેઠ કુટુંબના મિત્ર-હિતે-
ચક્ર છે. અને મારા ઘરના બધા એમને એ પ્રમાણે
માન આપે તે જોવું એ મારું કામ છે.

લલુતારામ: એમની આવી મિત્રતાનો શો બદલો આપવો તેજ
હું વિચારું છું.

બળતારામ: અરે લક્ષ્મી, મારા શોકમાં તેમણે કેવોને કેટલો ભાગ
લીધો, હરામખોરોને પકડવાનો કેવો રસ્તો બતાવ્યો, અમે
અહીં કેવી રીતે આવ્યા, તે બધું જાણસે ત્યારે તું પણ તેમને
મારા જેટલુંજ માન આપવા તૈયાર થસે. (મહાર જુમ પડે
છે “પકડો એને, પકડો એને; પકડો, પકડો !!”) આજ
અને ભડકો ! હરામખોરને પકડો ! તે દુષ્ટ સપડાયો !
હરામખોર દેખાય છે. પકડો એને ! હરામખોરને પકડો !
ખુની ! પકડો, પકડો !!

(જુમે પાડતો જાય છે.)

વસુદા: અરે ગજબ ! આ બધા ઘોંઘાટનો અર્થ શો ?

લલુતારામ: મધુવન શેઠના સરળ સ્વભાવની આ એક નવી
નીશાની પણ હું ખુલાસો મેળવવાનો હાલને હાલજ
એનો નિકાલ કરવાનો !

વસુદા: વહાલા, મારી સ્થિતિ અને સુખની દરકાર હોય તો
હાલમાં એ વાતજ જવા દો. ગમે તે થાય પણ આવા
વિપત્તિના વખતમાં આપણે આપણા વાંકમાં વધારો
કરવો નહી. શાંતિથી વિચારતા તરત જણાશે કે,
આપણું નિર્દોષપણુ એજ આપણી ઢાલ થવાની છે
તમારે તેમને ક્ષમા કરવી.

લલુતારામઃ એને ક્ષમા ! હરેકે રસ્તે તેણે દંગો નથી દીધો ?

પોતાની પાસેથી નાણાં લેવાની જરૂર પાડી. જે માત્ર આપણને ખોટી કરવાની ચુકિતજ હતી. આપણે લય મુકત થઈએ ત્યાં સુધી મારા પિતાને વાતમાં રાકી રાખવાનું વચન આપ્યું. અને હવે જ્યાંથી આપણે જવાનું હતું ત્યાંજ લાવીને તેમને ખડા કરે છે.

વસુદાઃ તમે બહુ આકળા ના થાઓ, એકદમ વિચારના ખાંધો. વખતે આપણે કાંઈ ભુલાવામાં હોઈશું.

(જેમણે ઘસઠતો એક છોકરો ને પછી તરત

શ્રીમાન મધુવન આવે છે.)

છોકરોઃ અરે શેઠ, એને સખત સપઠાવ્યો છે. આ રહ્યો તે હરામખોર ડોસલો, મને ઇનામ મળવું જોઈએ. જાતના કસમ જે આ હરામખોરને પધસા માગી પલાયન કરતો ના જોયો હોય તો.

મધુવનઃ આલ લાવ તેને, જોવાદે અમને. ગુન્હા સાફ તેણે શરમાતા શીખવું જોઈએ. (પોતાની ભૂલ જોઈને) અરે ! પણ આ કેણુ ! જેમલ, લલુતારામ, વસુદા !! આ બધા નો શો અર્થ ?

જેમલઃ લાઈ સાહેબ એનો અર્થ તમને કહું ! હું એક વડો મૂર્ખો છું, અને આપ તેના સરદાર છો ! બસ, એજ !

મધુવનઃ ઓટાળો !!

લલુતારામઃ મારા મહેરબાન, તમે તમાફ વચન પાળ્યું ! આવા નીચ કાર્ય પછી જેને દંગો દીધો તેની સામે આવવાની તમારી હીમ્મત જોઈ હું બહુજ અજબ થાઉં છું.

મધુવનઃ લાઈ લલુતારામ. મારી પ્રતિષ્ઠાના-મારા જીવના કસમ ખાંધને કહીશ કે....

લલુતારામઃ બસ બસ; લજવાવ, લજવાવ જરા; તમારી દુષ્ટતાને
 આ ધીમથી વધારી નહિ માફ મહેરબાન, આજેના જે
 તમને બરાબર ઓળખ્યા ! હવે મેં તમને સારી પેઠે
 પિછાણ્યા.

મધુવનઃ તમે માફ કહું નહિ સાંભળો ! હું શુદ્ધ હૃદયથી કહું
 હું કે, હું જાણતો નથી કે...

લલુતારામઃ મારે શું સાંભળવું ? હવે તમારું શાસાફ સાંભળવું ?
 તમારા તમામ પ્રયત્નો જગ જાહેર છે. પ્રત્યેક વીચાર
 સાથે હંમેશા મળતા થવું, કોઈ પણ વિનંતિને કદી
 અસ્વીકાર નહિ; એક કસબણની મહેરબાની ને તમારી
 મિત્રતા બે સરખીજ ! તેના જેટલીજ ઠગારી ! આવા
 ગુણોથી દુનીઆને ક્યારનોએ ધિક્કાર છુટ્યો છે, ને
 હાલમાં પણ તેમજ છે.

મધુવનઃ હાય ! દુનિઆના ધકકારને પાત્ર ! (સ્વગત) એથી તો
 મરવું સાફ.

લલુતારામઃ તમારી દેખીતી હાજીહા કરવાની વૃત્તિ તે દુષ્ટ
 દગાને ઉફકેરનાર ચુકિતજ; તેના પરિણામથી ઉપજતી
 ઉપર ઉપરની દિલગીરી તે તમારા બીકણ હૃદયનું ઢાંકણ !
 દુષ્ટ દગાખોર ! ચાલ તતોર થા !

બળતારાતઃ (હાંફલો ફાંફલો આવે છે) ક્યાં છે એ હરામખોર !
 ક્યાં છે એ પુની ! (છોકરાને પકડીને) આ ફૂતરાને બરા-
 બર પકડો, એનો ચહેરોજ ફાંસીએ જવાજેવો છે. ચાલ
 ફૂતરા કબુલ કર. બધું કહી દે ને ફાંસીએ લટક.

છોકરોઃ અરે શેઠ ! આ શેઠ ? માફ કેમ ગળુ દાખો છો !

અક્ષતારામઃ (તેને મારે છે) કૂતરા સમો થાય છે ? સાચું
બોલે છે ?

છોકરોઃ શેઠ હું નહીં. આ પેલો પછસા માંગનાર તો આ ટોળી
માંનોજ નીકળ્યો.

અક્ષતારામઃ કેમ ? આમ કેમ ?

મધુવનઃ અક્ષતારામ ભાઈ, આપણે કાંઈ એક વિચિત્ર ભુલાવામાં
છીએ. અહીં કોઈપણ ગુન્હેગાર નથી. આ બધો ભુલા-
વોજ છે. આપણી અત્યાર સુધી બધી લજ થતી
આવી છે.

અક્ષતારામઃ હું કહું છું કે તમેજ ભુલાવામાં છો. ગુન્હો, શું,
બેવડો ગુન્હો છે, એક કાવતરું છે, બુંટારાનો પ્રપંચ છે
મારી નાખવાનો પ્રપંચ છે. હું તેમની ખબર લેવાનો.

મધુવનઃ માફ કરજો જરાતો સાંભળો.

અક્ષતારામઃ શું તેને લઈ જવાની તમારી મરજી છે. હું કોઈ
તું સાંભળનાર નથી. મને માફ કરો.

મધુવનઃ બેન, તમે જરા શાંત ચિત્તથી હું કાંઈ કારણસર કહું
છું તે સાંભળશે ?

સુદઃ ભાઈ, મને તો માફજ કરજો.

મધુવનઃ ભલા જેમલ, ચાલ ત્યારે હું તનેજ સમજાવું.

જેમલઃ થઈ ગયા પછી સમજાવવાનું શું છે ? ભાઈ, મને એ
માફજ કરજો

મધુવનઃ માફ કરજો ત્યારે કોઈજ સાંભળવાનું નહિ કે ? મનો-
વિકારે અને વિચારે આવા આંધળા માણસો કોઈ હશે.
(છોકરાને) મારા ભત્રા મિત્ર, હું તારી ખાત્રી કરીશ
ત્યારે તને સમજશે. અને તું અજબ થશે કે....

છોકરો: મારી તો કાંઈ ખાત્રી થવાની નથી; મને મેથીપાક
સારીપેઠે મળ્યો તે શિવાય મારે કાંઈ અજબ થવાનું
નથી. માટે સાહેબ, સહુ લેજો મનેએ માફ કરીદેજો

બળતારામ: ચાલ છોકરી, તું મારી મહેરબાનીની આશા રાખતી
હોય તો ખરી હકીકત જટ કહી દે,

વસુદા: કમ બાગ્યે તમારી શંકાનું ઘણું અફ કારણ તો હુંજ છું.
તમારી સામે ઉલેલી આ પુતળી ખોટા ડોળથી તમને ઠગવા
તમારા કુટુંબમાં દાખલ થઈ ગઈ હું તમારી છોકરી
નથી

બળતારામ: તું મારી છોકરી નહિ !

વસુદા: ના તમારી છોકરી નહિ ! પણ એક દુન્ટ ઠગારી ! જો. મને
કોઈ જાણો....હું બો....લી....શકતી....ન....થી

મધુવન: એ બાળને કોઈ ટેકો આપો, એ પડી; એને ખુદલી
હવામાં લઈ જાઓ

બળતારામ: એ છોકરીને ખુદી હવામાં લેઈ જાઓ. એ ગમે તેની
છોકરી હોય હું તેનો વાંકોવાળથવા દેનાર નથી. એ કાંઈ
એટલી બધી દુષ્ટ દેખાતી નથી.

(બળતારામ શિવાય બધા જાય છે.)

અહાહાહા ! બધું જણાઈ ગયું; બસ, બધી સમજણ પડી
ગઈ. આ બાળા જે ઘરમાં છોકરી તરીકે રહેતી હતી
તેની સાથે મારો છોકરો ક્યાંતો પ-ડ્યો છે. અગર
પરણવાની પેરવીમાં છે. ખરે, એમ હોવુંજ જોઈએ. તોપણ
કોઈ-ધારે તેટલો હું દિલગીર થતો નથી. આપત્તિ વિષે
આગળથી બમડવામાં એટલો લાભ છે કે તે આવી
પડતાં બહુ જણાતી નથી.

(ભુલકમી તમા મુલાકાત આપે છે)

મુલાકાત: પણ શ્રીમતી, તમે સાચી જાણ્યું કે, મારા ભત્રીજા આ ભુમિનો ત્યાગ કરે છે ?

ભુલકમી: મારી દાસીએ કહ્યું કે, તેઓ આ ધરમશાળા તરફ ગયા છે. અને એમનો આ ભુમી ત્યાગ કરવાનો વિચાર હું જાણું છું, તેથી એવું અનુમાન કરું છું. હું શું જોઉં છું ? મારા વાલી અહીં ? આપણીજ સામેજ ? સુરખી કોણે ધાર્યું હતું કે આ ઠેકાણે તમે અમને મળશો. કયો લાગ્ય-શાળી બનાવ આ મુલાકાતના કારણરૂપ છે ?

બળતારામ: હું ધારું છું કે, એક સુરખ.

ભુલકમી: પણ તમારું અહીં આવવાનું પ્રેરેજન ?

બળતારામ: સુરખ બનવા માટે.

ભુલકમી: પણ કેની સાથે ?

બળતારામ: મારા કરતાં વધારે મોટા મુખાઓ સાથે.

ભુલકમી: જરા સ્પષ્ટ તો બોલો.

બળતારામ: વળી સ્પષ્ટ શું ? આ મધુવન શેઠ અમને અહીં લઈ આવ્યા. અને અહીં આવ્યા એટલે કહે છે કે, હવે કાંઈ કામ નથી. આ મારો છોકરો કોઈ સાથે પરણવાની પેરવીમાં છે. તે કોણ છે તે હું જાણતો નથી. હવે તમે જાણ્યું તેટલુંજ હું જાણું છું.

ભુલકમી: પરણવાના ? કેની સાથે ?

બળતારામ: વસુદાને ? જેને હું છોકરી માનતો હતો તેની સાથે ? વળી એ વીસનખી કોણ છે ? કેની છોકરી છે ? તે આ આંદો જાણતો હોય તો હું જાણું.

સુધાનંદઃ ત્યારે સાહેબ, હું તમને જોળખાવું. તમે મને જોળખતા તો નથી, પરંતુ તમારા કુટુંબનો હિતેચ્છુ છું. તે નકકી જણાવે. તમારી ખાત્રી સાફ હાલ તરત એટલું જ જણાવવું બસ છે કે, કુળ અને લક્ષ્મીએ બન્નેમાં આ કન્યા તમારા છોકરાથી કોઈ રીતે ઉતરે તેમ નથી. એના પિતા શ્રીમાન લક્ષ્મીદુર્લભ એને મુકી સ્વર્ગ લોકના અતિથિ થવાથી....

બળતારામઃ શ્રીમાન લક્ષ્મીદુર્લભ ! શું પેલા સૌરાષ્ટના !

સુધાનંદઃ શ્રીમાન લક્ષ્મીદુર્લભના સ્વર્ગસ્થ થવાથી એ છોકરી એક ધનલોભી, કંજુસવાલીના સપાટામાં આવી; તેની વત્તિ એનું દ્રવ્ય સ્વાહા કરવાની હોવાથી એ ખાજાને ભણાવવાને બહાને સુંગદેશ મોકલી, એની મરજી ઉપરાંત એને સાધુડી બનાવવાની અનેક કુળા વાપરવામાં આવી; ચીત્રપુરમાં મને એ વાતની ખાતરી મળી, એના પિતાને તથા મારે સ્નેહ હોવાથી એના વાલીને આવે હલકો પ્રપંચ ફળે નહીં તે સાફ બનતો પ્રયત્ન કર્યો. એને આવા વાલીના પંજામાંથી ખસેડવાનો વિચાર કરતો હતો, એટલામાં તમારો છોકરો એને મળી ગયો અને એના અતિ કેમળ અને રૂચિકર આકર્ષણથી એ ખાજાને સ્વતંત્રતા, તથા તમને કન્યા મળી.

બળતારામઃ પણ મારે તો મારી પસંદગીની કન્યા લેવાની છે. એક જીવાન ખાજા જેનું દ્રવ્ય મારા વચ્ચે પડવાથી, જેને લાગવળ છે તેની સાથે ગોઠવણ કરવાથી મારો છોકરો હાલ મેળવવા ધારે છે તેના કરતાં બમણું છે. તમે દંભદાસને જોળખો છો સાહેબ ?

સુધાનંદઃ હાજી નકકી, માનજો કે તમે તેનાથી ઠમાયા છો
જરા આમ આવો, હું તમારી ખાત્રી કરી આપું.

(સુધાનંદ તથા બળતારામ મસલત કરે છે.)

(મધુવન આવે છે.)

મધુવનઃ જકકી માણસ હજી દુકારાને અપમાન કરતોને કર-
તોજ એના જેવાથી અપમાન, ને બધાથી ધિકકાર !
હું હવે મારી જાતનેજ ધિકકારતાં શીખ્યો છું. માણસ
માત્રને ખુશી કરવાની બેહદ જાતને લીધે હું કેવો
ડુખ્યો છું. ! અકકલ અને હોંશીઆરી મેં એટલી બધી
વાપરી કે, બાણે એક સુખ પણ મને વખાણ્યા વિના
રહે નહિ. એ સઘળું હવે સમાપ્ત. ધન, માન, મિત્રતા,
એ સહુ જોયાં. હવે એકાંત અને પશ્ચિત્તાપ સિવાય કંઈ
રહ્યું નથી.

ભુલકમ્પીઃ તમે આ ભુમીને ત્યાગ કરો છો, અને તે પણ વળી
અમને મળ્યા વિનાજ ! વાતતો એવી ચાલી છે કે, તમે
આ દેશ પણ છોડી જાઓ છો. આ બધી વાતમાં ખરું
શું છે ?

મધુવનઃ હા શ્રીમતી, આ હતભાચીએ તમને નાખુશ કર્યા છે,
તોપણ તેમાં એટલો સંતોષ તો છે કે, તમને સુખી
જોઈને જાઉં છું. તથા તરફ જેનો પ્રેમ છે, તમારા
પ્રેમને જે લાયક છે, જેનામાં તમને ઉચી સ્થિતિએ
પહોંચાડવાની. તથા તેનો તમે સુખથી ઉપભોગ કરો
તે જોવાની શક્તિ તથા ઉદારતા છે. તે બધું જોઈને
હું જાઉં છું.

ભુલક્ષ્મી: અને વાફ, શ્રીમાન, જેવું તમે વર્ણન કર્યું તેવા
ગુણોનો તે માણસ છે એવી તમારી ખાત્રી છે.

મધુવન: મારી પાસે તેનું ખરેખરું પ્રમાણ છે. હુંજ તેનો
અત્યંત આભારી છું. શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સુખને એ પુરૂષ
લાયક છે, અને તેનું સુખ તમે આપી શકશો. હુંતો
માત્ર એક નબળો ઢંગધડા વગરનો માણસ છું બધાનો
આભારી, કોઈને સહાય નહિં કરનારો; એકાંત સિવાય
હવે મને ક્યાં ચેન પડે તેમ છે? બધા મને ભૂલી જાય,
એ સિવાય બીજી મને આશા પણ શી હોય?

ભુલક્ષ્મી: સહસ્ર આશાઓ છે! તમને આભારી કરવામાંજ
જે પરમ સુખ માની લે છે તેવા કહર જાણનાર મિત્રોમાં
રહેવું.....

મધુવન: નહીં શ્રીમતી, હું દઢ સંકલ્પ કરી ચુક્યો છું. અણ-
જાણ્યામાં હલકા ગણાવું સારું, પણ જ્યાં એક વખત
બધા સરખા હતા ત્યાં તો તે વેડી શકાય તેમ નથી.
મારા નિશ્ચયની દૃઢતા બતાવવાને મારી પ્રથમની મૂર્ખ-
તાની તમામ હકીકત કહેવા તૈયાર છું. મારી ખોટી
પ્રીતીઆરીની, ઉડાઉપણની, નબળાઈની, ને મારી અનેક
ભૂલોની બધી વાત હવે હું શાંત ચિત્તથી કહીશ. વધા
રામાં એટલું પણ તમને કહેવા તૈયાર છું કે, બીજા
અનેક ઉદ્ધત તરંગોમાં એવો પણ એક તરંગ હતો કે,
હું જાણે તમારામાં પ્રેમવાન હોઉં. શ્રીમતી જ્યારે હું
બીજાના મનોવિકાર તમારી આગળે દર્શાવતો હતો,
ત્યારે મારા હૃદયનાતુંજ ઠેકાણું નહોતું પણ હવે એ
બધું સમાપ્ત આપણી મિત્રતાને એ અયોગ્ય હતું. એ
વાત હવે મારા મનથી ખસતી નથી.

ભુલક્ષ્મી: તમે મને ચક્રિત કરો છો.

મધુવન: શ્રીમતી, આમ ન બોલો; જોખું ના લાવો, હું ધાડું છું કે, તમે મનમાં કાંઈ નહીં લાવો, હાલ પણ એ બાબત મેં તમને જણાવી ના હોત, પણ તેમ કરવાનો હેતુ માત્ર એટલોજ છે કે. હવે પછી એ બાબત વિષે કાંઈપણ ના બોલવું, એવો મેં દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો છે.

ભુલક્ષ્મી: શ્રીમાન, વિચાર કરો; એક પણ....અહા ! એ અહીં આ.
(શ્રીમાન મધુવન ખસી જાય છે. દંભદાસ દાખલ થાય છે)

દંભદાસ: (આમ તેમ જોઈને સ્વગત) કાંઈ ફસાઈએ તેવું તો નથી ને ! કાંઈ નહીં, આતો બધા મિત્રોજ જણાય છે.
(પ્રગટ) એક નજીવી જેવી ખાતમી મળવાથી હું તમને અહીં શોધતો આવ્યો છું. પણ એ વાત આગળ જવી ના જોઈએ. બધાને જાહેર કરવાને હજી વાર છે, કોઈ ચોકકસ અમલદાર પાસે મેં મારા માણસ મોકલ્યાં છે. તીજેરી ખાતાનું તમારું કામ હવે એક હજાર વર્ષથી થોડા વખતમાં થયું જાણો ! બસ ચુપ !

ભુલક્ષ્મી: હું ધાડું છું સાહેબ, કે તે જલદી થશે.

દંભદાસ: શા માટે નહીં ? ક્યાં કહેવું અને શું કહે એ જાણનાર માણસો મળે ત્યાં કામ જલદીથી કેમ નાં થાય ? એવાં કામ કેમ કરવાં તે ચોકસ જાણનાર માણસો જોઈએ. કેમ મધુવન શેઠ ખડું કની ?

ભુલક્ષ્મી: એતો તમનેજ સોંપેલું છે ને.

દંભદાસ: ઠીક, તમને હવે વધારે વહેમમાં નહીં રાખતાં કહેવું જોઈએ, તે તો થઈ ગયું છે. હું કહું છું કે. તે થયું છે. એમજ જાણો; બસ, એટલામાંજ બધું

સમજી લો, ઠાકોર સાહેબ ગૃહોદરસીંગ તરફથી હમણાજ
મને ખબર મળી કે તમારો હક તપાસાઈ ગયો છે. અને
તે મંજૂર કર્યો છે. મૌન એજ શબ્દ બસ છે.

મધુવન: પણ એમ કેમ ? એ તો હાલ દસ દીવસ થયાં નવા
બબર ગયા છે.

દંભદાસ: ખરેખર ત્યારે તો શ્રીમાન હંસરાજે અત્યંત બુદ્ધ
કરેલી, મને તો તેમણે કહ્યું.

બુદ્ધભી: તેમણે ? શી રીતે ? શ્રીમાન હંસરાજ અને તેમનું
કુટુંબ તો આજ મહિનો થયાં શ્વેતગિરિ હવા ફેર મારે
ગયા છે.

દંભદાસ: એક મહિનો થયાં ! ખરેખર એમ હોવુંજ નોંધ્યો.
શ્રીમાન હંસરાજનો કાગળ મારા ઉપર નવા બબરથી
આવેલો તેથી એ ત્યાં ગૃહોદરસીંગને મળેલા, એ બધી
ખબર ત્યાંજ તેમને મળતી નોંધ્યો. મારી પાસેજ
તેમનો કાગળ છે તમને વંચાવું ? (ગજવામાંથી કાગ-
ળનો વિટળો કાઢે છે).....આ સ્થળપ્રદેશના સ્થાનિ-
કનો, આ સ્થિતિવાસીના ઉમરાવનો, પ્રતાપી સામંત
વિદ્યાશુન્યમનો પત્ર તમે જોયો ? હાલ એ શુન્યસંગના
શાહ બન્યા છે, પ્રમાણિક પડિત.....(શોધે છે)....
....અરે ! આ કોણ ? (સુધાનંદ સામું જોઈને) તમે
પણ સાહેબ અહીંજ છો કે ? મારે તમને કાંઈક કહે-
વાનું હતું, અરે હા, ભલા મિત્ર. જો તમે શ્રીમાન સુધા
નંદને પેલી ચીઠી ના આપી હોય તો મને તે પાછી
આપજો. એ વિનાજ કામ ફતેહ.

સુધાનંદ: મેં તે આપી દીધી છે અને તમને જણાવવાની રજા

લઈશ કે. તેના સ્વિકાર અપમાન અને ધિક્કારથી થયેલો.

બળદાસઃ ધિક્કારથી ? શું કહો છો ! બાઈ દલદાસ આનો શો અર્થ ?

દલદાસઃ તમે જરા થાલો, એમને પુરૂં બોલવા તો દો. એમને બધું કહી રહેવા દો. હમણાજ એમાંથી કાંઈ નવું જણાશે.

સુધાનંદઃ તમે સાંભળીને અજબ થશો કે, બહારના ખંડમાં કેટલીકવાર ખોટી થયા પછી, ફરતા ચાકરોની ઉત્સુકતા થી પરીક્ષા થયા પછી, આખરે મને જણાવવામાં આવ્યું કે સુધાનંદ એવા કોઈ માણસને ઓળખતાજ નથી અને વળી કહ્યું કે, આ પ્રપ્રંચ એમને કોઈ ફાંદામાં નાખનાર નો હોવો જોઈએ.

દલદાસઃ ભલે, હું મરી જાઉં. બહુ સારું. હા હા હા હા !

બળદાસઃ ખરે મને તો આમાં કાંઈ સારું જણાયું નહીં.

દલદાસઃ તમે ના સમજ્યા ? હા હા હા હા !

બળદાસઃ મારા જીવના કસમ જો આમાં હું કાંઈ પણ સમજ્યો હોઉં તો, કોઈ વખતે એક ગ્રહસ્થે ખીજા ગ્રહસ્થને હલકા માં હલકો ઉત્તર આપ્યો જાણ્યો હોય તો તે આજ છે.

દલદાસઃ ત્યારે એ સંદેશનો અર્થ તમને ના સમજાયો ? ખરેખર તેજ વખતે હું એજ ઘરમાં હતો. હા હા હા હા ! મારા કાગળનો જવાબ આપનાર હું પોતેજ હા હા હા હા !

બળદાસઃ ખરેખર ! કેમ ? શી રીતે ?

દલદાસઃ હુંકામાં, શ્રીમાન સુધાનંદ અને મારા વચ્ચેના બધા વ્યવહાર ખાનગી રહેવો જોઈએ. પક્ષકારોને ઘણા કાન

હોય છે એ શ્રીમાન હંસરાજના પક્ષના છે અને ઉમ-
રાવ ગઠબઠાસ અને હું એક તરફ છીએ. બધો લેદ
ત્યાંજ છે.

બળતારામ: ખરેખર, તેમજ હોવું જોઈએ. મારો બધો
અવિશ્વાસ હવે મટી ગયો.

દંભદાસ: તમારો અવિશ્વાસ ! ત્યારે શું તમે મને ભરોસા લાયક
ગણતા નહોતા ? મારા ઉપર અવિશ્વાસ ! બળતારામ !
આપણે બન્ને મિત્ર હતા, હવે નહિ. મારી સાથે આજ
પછી બોલતાજ ના હવે બધું બંધ.

બળતારામ: તમારી મહેરબાનીની મારે આશા છે તેથી તમને
શુરસો લાગે એમ માફ કહેવુંજ નહોતું. મારાથી એમ
બોલાઈ ગયું. તમે આકળા ના થાઓ

દંભદાસ: નહીં બસ, મને ખોટું લાગ્યું છે. હું શુરસે થવા-
મોજ. મારા પ્રત્યે આ પ્રમાણે વર્તન ! હું કેણુ ? શા
કારણથી જાહેર તથા ખાનગી માણસો મારાથી ડરતા
ચાલે છે ? શાથી 'સ્વયંપ્રકાશ' સામું લખે છે. ને 'બુધ્ધિ
વિકલ્પ' મારાં વખાણુ ગાય છે ? રાત્રી જાતનો હું
અધ્યક્ષ, સઘ-વેપારી મંડળનો હું વક્તા, મારા પ્રેસંશા
પત્રો લખાયા છે અને મારા અર્ધાંગની છબી જ્યાં ત્યાં
લેવાય છે. મારેજ વિષે અવિશ્વાસની વાત !

બળતારામ: સહેજ મહેરબાન, ધીરા પડો. માફ માગવા
શિવાય મારે બીજું શું કહેવું ?

દંભદાસ: શી રીતે હું થડો પડું ? કેની સામે અવિશ્વાસ !
કેનો અવિશ્વાસ ? શા માટે અવિશ્વાસ ! હું કેણુ !
મને તમારે આ પ્રમાણે ગણવાનો ! મિત્રની મદદ વગર

કોર્ટ ફરમારે ધુમનાર હું, કોષાધ્યક્ષ તમા સુધાનંદ
જેવાની સુલાકાત કરાવનાર હું, તેનાજ તરફ અવિશ્વાસ
હું કોણ ! હું કહું છું કે હું કોણ !

સુધાનંદ: જ્યારે તમે ઉત્તર સાડ એટલા બધા આકળાયાઓ
છો ત્યારે તમે કોણ છો, કેવા છો, તે સાંભળો: તમે
જેટલી રાજનીતિ બણો છો તેટલાજ સત્તાધીશોને
ઓળખો છો, જેટલા વિનયી છો તેટલાજ સજ્જનોને
પિછાનવાવાળા છો; જેટલા સત્યને બણવાવાળા છો
તેટલાજ કોષાધ્યક્ષને પીછાનો છો. સુધાનંદ માફ
નામ છે. (તેનાં ચાંદ પટો વિગેરે ખુદલાં કરે છે.)

બળતારામ: શ્રીમાન સુધાનંદ !

મધુવન: ગજબ ! મારા કાકા ! (સ્વગત)

દંભદાસ: ત્યારે મારી અકકલ મને નીચે પછાડવાનેજ ઉંચે
ચઢાવતી હતી કે !

બળતારામ: કેમ કામાર્થુ સાહેબ ? તમારા બધા કામો આવાજ
કે ! તમારો અવિશ્વાસ ! બહોર ને ખાનગી માણસોને
ખીવઠાવનાર, પ્રસંસાપત્રો લખાવનાર, જ્યાં ત્યાં પોતાનું
ચોઢાવનાર ! ખરેખરીજ ચાકરી કરવી હોય તો તમારું
ઠાત્રું લાકડે લટકાવી આખા ગામમાં ફેરવવું.

દંભદાસ: હવે આ ડોકાને ગમે ત્યાં ફેરવો હાલ જ્યાં છે
ત્યાંતો તેની કીંમત કોણીની થઈ છે.

સુધાનંદ: ઠીક, બળતારામભાઈ, આ માણસ કેટલા કામના
છે તે તો તમે બણ્યું બુલદમીના કામમાં તેની કેટલી
વગ ચાલશે ?

બળતારામઃ અરે શ્રીમાન, બધું ટીકેટીક; બધું પોકરું કુટી
 મળું. કેણુ જાણે આજ કયાં કિંચિત્ શ્રીમાન મને કોવી કાંઈ
 ગાંધતો આવેજી. મેંતો હવે નિશ્ચયન કર્યો છે કે, મારો
 છોકરો જે એક સાધારણ કુટુંબની કન્યા પરણવા તઇ-
 ચાર થયો છે, તેની પસંદગીથી સંતોષ માનવો અને
 વધારે દ્રવ્ય મેળવવાના લોકમાં કોઇ બીજા ઇલાકાસના
 હાથમાં સપડાવું નહિં.

સુધાનંદઃ તમારા એ નિશ્ચયને મારી અનુમતિ છે. તમારી
 સંમતિ તથા ક્ષમાની યાચના સારૂં જો તેઓ આવે.

(બહુસ્મિતા, જેમલ, લલુતારામ તથા વસુદા આવે છે)

બહુસ્મિતાઃ એ પોતે કયાં છે ? બહાલા જે થયું તે થયું હવે
 આમને મારી આપો. તમે જાણો છો કે, આપણે પણ
 ગાંધવં વિવાહથી પરણેલા તેથી આપણેતો કાંઈ પસ્તાવા
 નો વખત આવ્યો નથી.

બળતારામઃ અહો ! આપણે બન્ને એક દિલથી એવું કહી
 શકતાં હોઇએ તો કેવું સારું ? તો પણ આ ગૃહસ્થ,
 શ્રીમાન સુધાનંદે તમારા આવતા પહેલાંજ તેમને માફી
 અપાવી છે. હવે જો તમારે એમુરખ છોકરાને લેગા કર-
 વાની ઇચ્છા હોય તો તેમને ઘર છોડાવ્યા વિનાજ “શુભ
 લગ્ન” સંપાદન કરાવી દો.”

લલુતારામઃ અહો ! કેવું સુખમય અને કેટલું આશ્ચર્ય ! આવી
 ઉદાર બુદ્ધિને સારૂં અમારે શું કરવું ! હવે પછીની
 અમારી આજ્ઞા પાલન વૃત્તિથી એનો બહુલો વાગીશું
 અને આ શ્રીમાન ગૃહસ્થ જેમનો અમારા ઉપર અતિશય
 ઉપકાર છે....

સુધાનંદ: ભાઈ, મારે હાલ અહીં બીજું કંઈ કામ છે. એટલે
 તમારા આચાર-સ્વિકારી થકતો નથી. (મધુવન તરફ)
 ભાઈ, તમે મને જોઈ અજબ થયા હશે. હું તમારી
 સ્વચ્છંદતા સુધારવા આ તરફ આવ્યો. પારકાની વાહ-
 વાહની દરકાર કરનાર મનની ભૂલો મેં ધિક્કારથી જોઈ.
 સ્વભાવની સરળતા જોઈ સત્ય માર્ગે હતી. પણ તેને
 અસત્યનો તિરસ્કાર નહોતો. આવી આવી વિશાળ ખા-
 મીઓ જોઈ હું બહુ દિલગીર થયો. વળી તે ખામીને
 નામતો કોઈને કોઈ સદ્ગુણનું અપાતુ. તમારી ઉદારતા
 તે માત્ર અન્યાયજ, તમારી જનકલ્યાણ વૃત્તિ તે માત્ર
 નબળાઈજ. તમારી મિત્રતા તે બસ વિશ્વાસજ. મેં બહુ
 દિલગીરી સાથે જોયું કે, વિશાળ બુદ્ધિ અને બહોળા
 જ્ઞાનનો ઉપયોગ માત્ર ભૂલને બપકાવાળી કરવામાં તથા
 ગુન્થવણો વધારવામાંજ થતો હતો. તમારા મનની સ્વા-
 ભાવિક સુદરતા મેં જોઈ પણ તેની મોટાઈ તથા સુદ-
 રતાનો સ્વચ્છંદે વ્યય થતો જોઈ દયા ઉપજી....

મધુવન: મુરખી, બહુ થયું. હવે દયા લાવી ઠપકો આપવાનું
 બંધ કરો તો સાફ. હાલ થોડોક વખત થયાં તમારા
 ઠપકાનું વાજબીપણું મેં બહુ ગંભીર રીતે બાણ્યુ છે.
 હજી એક ઉપાય રહ્યો છે. હાલમાંજ જ્યાં હું બધાનો
 વગર પૈસે વેચાઈ જાયો છું, તેવા આ
 સ્થળનો ત્યાગ કરવા તૈયાર છું. કોઈ અભણા સુલક-
 માં જઈ ધૈર્ય શોધીશ, જેથી મનોબળ વધી મેદાન
 મેદાન થયત્રા મારા ગુણો પાછા સતેજ થશે. મુરખી,
 આ સ્થળ છોડી જતાં પહેલાં મારે બે બોલ આ બહા
 ગૃહરથના લાભમાં કહેવાના છે. હું આપને વિનંતિ કરી

કહું છું કે, અત્યારે જે બધું બન્યું તે છતાં આ ગૃહ-
સ્થ, શેઠ હંભદાસનો મારા ઉપર એક મોટો ઉપકાર છે.
હંભદાસ: શેઠ, મેં પણ તમારી માફક સુધરવાનો નિશ્ચય કર્યો
છે. મેં હવે બધું કે, પહેલું સત્ય શોધી કાઢનાર
માણસ, હું અત્યાર સુધી ધારતો હતો તેના કરતાં વધારે
પાકડો હોવો જોઈએ. આજથી સત્ય બોલવાની હું
પ્રતિજ્ઞા લઉં છું તેની પ્રથમ પ્રતિત્તિ હાલજ આપું છું.
તમને છોડાવનાર, સ્વતંત્રતા આપનાર, ઋણ મુક્ત કર-
નાર, હું નથી. ખુલ્લા અંતઃકરણથી કહું છું કે, એ
વાતમાં હું કંઈજ જાણતો નથી. હવે આ મંડળમાંથી
મારી જગ્યા જેને જોઈતી હોય તે બધે સ્થિતિ. હું તો
તેનું 'રાજીનામું' આપું છું.

(બચ છે.)

મધુવન: અહા ! ત્યારે હું કેવો ઠગાયો ?

સુધાનંદ: ના. એમ નથી. એ કૃપાને સારું તમે એક અતિ
હેતાળ અને એક વધારે સુંદર મિત્ર, કન્યા ભૂલદમીના
આભારી છો. હું ધારું છું કે, હવે એ બાળા આપણા
બધાનો આનંદ પૂર્ણ કરશે. મારી આશા દઢ છે. જે
માણસના મિત્ર થઈ માન વધાર્યું છે તેના તરફ વધારે
કામળ ભાવ દર્શાવી તેના સુખમાં વૃદ્ધિ કરજોજ. એમ
થાય તો આ બધું હું વિચારે પાડી દઉં અને એક
વહાલામાં વહાલા કુટુંબીનું બહુ થવાથી જે સુખ અને
સંતોષ ઉપજે તેમાં કુબી જઈ.

ભૂલદમી: આ બધું જોતાં અજ્ઞાનતા ધારણ કરવી એ માત્ર ઠાંઝ
કરવા જેવું લાગે. મારા એમની સાથના સંબંધમાં કેવળ

મિત્ર ભાવનાથી કાંઈક વિશેષ કેામના આકર્ષણ હતું એમ મારે કયુલ કરવું પડે છે. અને જો એ શ્રીમાન મારી વિનંતિથી હેશ ત્યાગ કરવાના નિશ્ચયમાં નહી હજે તેા આ મારા દક્ષિણ હસ્તમાં તેને ફેરવવાની કંટલી પ્રબળ સત્તા છે તે હું કસી જોઈશ.

(જમણા હાથ આગળ ધરે છે મધુવન તે સ્વિકારે છે.)

મધુવન: જો પ્રભુ ! આટલા બધા માનને યોગ્ય હું કયાંથી ? મહારી મુખવત્તિ, આભારવત્તિ શી રીતે દબાવું ! બધા સંતાપનો, અનેક વર્ષોની વિપત્તિનો બદલો વાળવા આવી એકજ ક્ષણ બસ છે.

બળતારામ: વાહ ઠીક, હવે જ્યારે બધાના મુખ ઉપર સંતોષ અને આનંદ છવાઈ રહ્યા છે ત્યારે મારી પ્રભુને એટલીજ પ્રાર્થના છે કે, આજથી ત્રણ મહીને આપણે આથી વધારે સુખી હોઈએ.

સુધાનંદ: બાઈ મધુવન હવે પછી તારે તારી જાતને વધારે માન આપતાં શીખવું. જે માત્ર બહારનીજ વાહ વાહની દરકાર કરે છે તેના સુખનો આધાર બીજાની ધરછા ઉપર રહે છે.

મધુવન: મુરખી મેં મારી તમામ ભૂલો જોઈ લીધી છે. કાંઈને રહેજ માહું લાગશે એ બીકથી બધાને ખુશી કરવાનો મને કાંકો હતો. રખે મૂખાઓ મને નાપસંદ કરે તેથી મુખાંઈને પણ હું માન આપતો. આજ પછી ખરા હુ:ખીનીજ દયા ખાઈશ, ખરા ગુણીનીજ મિત્રતા કરીશ, અને કેમ સુખી થવું એ જેણે મને પહેલું શીખવ્યું તેનો પ્રેમ—

“જેતું રૂપ ન શ્રાવ્ય અન્ય અવળું,
 સુખે દુઃખે સર્વદા,
 જેને પામી શકે જનો સહજમાં,
 સર્વે અવસ્થા વિષે;
 સંસારે ઝટ પ્રાપ્ય શોક દુઃખથી,
 દાન્યુ ઠરે જ્યાં દીલ,
 ઢોળાએ ન જાય કદાપિ ઘટતો,
 જેનો જરાથી રસ.”

એ અનુભવ આપ્યો તેને નિરંતર મનમાં રાખીશઃ તથા

“જાતાં કાળ ઘસાઈ થાય અળગાં,
 સંકેત લજ્જા ભય,
 ત્યારે સાર ચખાય રનેહ રૂપનો,
 તેમાં ઠર્યો જે રસ;
 એવો પૂર્ણ અનંત સુરસ ભર્યો,
 સન્માનવ પ્રેમ તે,
 લાધે વિશ્વ વિષે મહા શ્રમ વડે,
 તે એકનો એક છે.”

તે પ્રેમ મને કેવો સહજમાં મળી ગયો, તેથી તે મેળવી
આપનાર મારા શુભેચ્છકનો તથા આવું શુભ પરિણામ લાવનાર
વિશ્વ-નિયંતાનો નિરંતર આભાર માનતો રહીશ.

સર્વે: તથાસ્તુ

અંક પાંચમેા સમાપ્ત.

ભરત વાક્ય.

નિજ ગોળી-ગુણ વધારવા, જેમ વેદ શાસ્ત્રી હાલના,
પ્રમાણ પત્રને કારણે જાણ્યા જનો પાસે જતા;
લખનાર આવા ગ્રંથના, તેમજ હજુ છે આશરે,
નાનિદ અને ભરત વાક્ય સાડ, ગુણજ એવા મિત્રને; ૧

છાપ સારી પાઠવાની કળા જે જે જાણતાં,
ઔષધ કટુ પણ તે જનો ઝટ લઈ ગળે ઉતરાવતા;
એવું વિચારી આ કવી બહુ બહાર હોંસે ફરી વળ્યા,
અનુગ્રાસ જાણે મિત્ર જે જે તેહને જઈને મળ્યા, ૨

ભરત વાક્ય છેજ જરૂરનું તેના વિના ચાલે નહિ,
જો તરિક્ક લો કદિ આપતો ફેરો અફળ મારો નહિ;
વર્ષે વધેલા કવિ બોલ્યા, ‘બચ્યા એ તે’ શું કહ્યું !
‘વીતી ગયા એ દિવસ જ્યારે લખવું મેં મનપર લખ્યું.’ ૩

‘લલે લખે સહુ છોકરા તરણાં હવે નથી તોડતો,
‘વિદ્વાન તમારો મિત્ર પેલો, હોય જુઓ કાંઈ જોડતો.’
‘ભાઈ ભલા ! હું શું લખું !’ બોલ્યાજ વિદ્યાવાન એ,
‘ગુલાબ જ્યાં ખેડેકી રહ્યા, હું થોર રોપું ત્યાંજ શે’ ! ૪

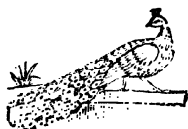
‘કહો જઈ સુત્રધારને’ ‘શુ હું’ ! ‘માફ ભાઈ કરશો તમે,
 ‘ના જાણીએ ખોટું ખરું એ વાતમાં કાંઈએ અમે’,
 છૂટી પડ્યા એવી રીતે સહુ મિત્ર આ લેખક તથા.
 મદદ કોઈ નવ આલતા, પ્રિય વચનમાં પણ ના મળ્યા.

૫

વાર્તિક તથા વિચારનો વંદોળીઓ અહિં આવશે,
 સહુ મિત્રથી છુટો પડેલો ભાગ્ય હીણ કયાં ફાવશે ?
 દોષ દેને જ્યાં ઘટે, થાને ભત્તા જ્યાં થઈ શકે,
 ‘પરોપકારી પુરૂષ’ પણ વાંચક વિવેચક સહુ થાને.

૬

સમાપ્ત,

આ આખ્યાનના મુળ લેખક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ ઓલીવર ગોલ્ડસ્મીથના જીંદગીનો ટુક વૃત્તાંત.

આ પાંચાકી આખ્યાનના મુળ લેખક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ નામે ઓલીવર ગોલ્ડસ્મીથ છે, તે ઇ. સ. ૧૭૨૮ના નવેમ્બર માસમાં આયરલેન્ડ દેશના લોંગફોર્ડ વિભાગના ફરની ગામની પાલાસ નામે જગ્યાએ જન્મ્યા હતા. તેમની માતાનું નામ એની. તેમના પિતા ચાર્લ્સ ગોલ્ડસ્મીથ ધર્મશુદ્ધનો ધર્મો કરતા. તેમના પાંચ છોકરામાં ઓલીવર બીજો હતો. તેમની સ્થિતિ એ પાંચે છોકરાંને ઉંચી કેળવણી આપવા જોગ ન હોવાથી ઓલીવરને એક ગામઠી મહેતાજીની નીશાળે સુકર્યો. ત્યાં તે માંક, લખણું વાંચણું, તથા હીસાબ શીખ્યો. પોતે સાત વરસના હતા ત્યારથી કવિતા લખતા, એક પ્રસંગે એના પિતાને ત્યાં એકક હતી તે વખતે ગવર્ધઆએ બળીઆમાંથી તરતનાજ સાબ થયલા ખટકા છોકરાને નાચતો જોઈ મસ્કરી કરી કે ‘ઈસપ’ નાચે છે અને તે ઉપર એક ગાયન લલકાર્યું તેવામાં પોતે નાચતાં નાચતાં એક-દમ અટકી જઈ ઓલી ઉઠવા કે:—

‘ કવિ આ એક જે બોલે,
કહેતી ખરેખરી તોલે;
‘ઈસપ’ આ નાચતો ઢંગે,
બજાવે માંકડું રંગે. ’

આ છોકરાનું આવું ટોળ જોઈ ત્યાં બેઠેલા તેના કાકા એટલા તો ખુશ થયા કે, પોતાના ભાઈને આ છોકરાને ઉંચી કેળવણી આપવા બહામણ કરી અને તેનો ઘણા ભાગનો ખર્ચ પોતે આપવા કહ્યું.

ઈસ્વીશન ૧૭૪૪ ના જુન માસમાં આયરલાન્ડના પાય-
 તખ્ત ડબલીન શહેરની 'ટ્રીનીટી' પાઠશાળામાં દાખલ થયા ત્યાં
 એકસાંજે બધા ઓળખીતાને એકઠા કરી પોતાના ચોરડામાં નાચ
 રંગને જલસો કર્યો. ત્યાં બધાની વચ્ચે આવી તેના શિક્ષકે
 તેમને માયાં. આથી એમને એટલું બધું માફ લાગ્યું કે, ડબલીન
 શહેર છોડી પરદેશ જવા ઠરાવ કર્યો. શાળા છોડી ભટકવા
 માંડ્યું તેમની પાસ માત્ર આઠ આના જેટલી રકમ રહી, છેવટ
 એક દીવસ લુંખ્યા પછી રહેવું પડ્યું. આવા દુખથી એમના
 વિચાર ધર તરફ દોઢા તેમના ભાઈને આ વાતની ખબર
 પડવાથી જાતે આવી શિક્ષક સાથે સલાહ કરાવી આપી ઇ. સ.
 ૧૭૪૬માં ૨૧ વર્ષની વયે તે 'ગેજ્યુએટ' થયા.

૧૭૫૦ માં એમના પિતા ગુજરી ગયા. એમના કાકાની
 બલામણથી એક વરસ એક કુટુંબમાં શિક્ષક તરીકે રહ્યા.
 ત્યાં થોડુંક નાણું ભેગું કર્યું એટલે એમને એક સ્થળે પડી રહે-
 વાનો કંટાળો આવ્યાથી આપણા કબિજે એક સારો ઘોડો
 લીધો! છ અડવાડીઆ રઝળી રખડી મા પાસે ગયા. એના
 આવા ઢંગથી એની માને બહુ રીસ ચઢી પછી એના ભાઈ
 બેનોએ વચ્ચે પડી શાંત પાડી. પોતે પછી પોતાના પરાક્રમની
 વાત કહી કે, મેંતો અમેરીકા ખંડ તરફ જવા ગોઠવણ કરેલી
 પણ સામા પૂવનને લીધે જવાયું નહિ. તેમના કાકા કોન્ટ્રારાઈને
 ફરી મદદ કરી અને કાયદાના અભ્યાસ અર્થે જોગવાઈ કરવાનું
 કહ્યું. એને પચાસ પાઉન્ડ આપીને મોકલ્યો. પણ રસ્તામાં કોઈ
 લુચ્છાએ એને ભોળવી લઈ પછસા પડાવી લીધા. તેમના બહા
 કાકાએ તેમની આ કસુર ઉઠાર દીઠથી માફ કરી એટલુંજ
 નહિ. પણ ૧૭૫૨માં એને વેદક જ્ઞાન આપવાના હેતુથી ડબલીન

મોકલ્યો. ત્યાં પછી એ કાંઈ બરોબર ભણ્યો નહિ. ત્યાંથી લીઠન
 જવા બહામણ કરી, ત્યાં જતાં તે મરતાં મરતાં બચ્યો. ત્યાં
 વરસેક દિવસ તેના કાકા પાસે રહ્યો. પછી જે મળે તે જુગાર
 રમવામાં ઉઠાવી દેતો. હવે તેને પગે ચાલી આખા યુરોપખંડની
 મુસાફરી કરવાનું ધુન કરાવ્યું. એક વસ્ત્રને એક વીણા લઈ લાઈ
 નીકળી પડ્યા. આવા સાહિત્ય સાથે તે ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્વીઝ-
 રલૅન્ડ, ઇટલી વિગેરે દેસોમાં ભટક્યા. વિણા વગાડી નાચી, ગાઈ
 પેટ ભરતો. ઇટલી દેશના પેઠયુઆ શહેરમાં હતો, ત્યારે તેના
 દયાળુ કાકાએ પૈસા મોકલવાની ગોઠવણ કરી. ત્યાં વૈદકનું
 એ કાંઈક ભણ્યો. પછી એ ઉદાર કુટુંબીના મરણથી તેને પોતાની
 આજીવિકાની પ્રીકર પડી. ભટકતા ભટકતાં ૧૭૫૬માં લંડન
 આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક વસ્ત્ર અને જુજ પૈસાં સિવાય કાંઈ
 લાગ્યા ન હોતા. ત્યાં એક નિશાળમાં નોકરી લીધી. પછી કાંઈ
 ગોઠયું નહિ. પછી પોતે વૈદ બન્યા. ત્યાં 'દરદી ઘણા પછુ દામ
 ન મળે' એવો અનુભવ થવાથી સાહિત્ય તરફ નજર દોડાવી.
 ૧૭૫૮ માં 'માસિક વાર્તિક' એ નામના ચેપાનીઆમાં લખવા
 રહ્યા. તેમને ત્યાં ખાવાનું રહેવાનું તથા સારો પગાર મળતો.
 ત્યાં તેમણે 'યુરોપના સાહિત્યની હાલની સ્થિતિ' એ નામથી
 ગ્રંથ લખ્યો, અને એજ અરસામાં એમણે પોતાની પ્રખ્યાત
 નવલકથા 'વેક્ટ્રીલ્ડનો ધર્મગુરુ' લખી તે પહેલાં એમની 'પ્રવાશી'
 એ નામની પદ્ય રચના પ્રગટ થઈ વખણાઈ હતી. ૧૭૬૩-૬૪
 માં સાહિત્ય સુધારવાનું કેટલુંક પરસ્પરણ કામ કર્યું. ૧૭૬૪ના
 અરસામાં 'દુનિઆનો શહેરી' એ નામનું પુસ્તક ખપવાથી
 એમને ઠીક પ્રાપ્તિ થઈ. તેથી તે જરા ઠાઠમાઠથી રહેતા શીખ્યા
 અને એજ વરસમાં નિકેળેલા સાહિત્ય મંડળના અંગભુત થયા.
 ત્યાં પ્રખ્યાત માણસોના પ્રસંગમાં આગ્યા. ૧૭૬૫માં 'સંન્યાસી'
 એ નામથી મધુર પદ્ય રચ્યું. અને ૧૭૬૮માં એમનું પહેલું

નાટક ‘ ગુડ નેચર્ડમેન ’ યાને ‘ પરોપકારી પુરુષ ’ પ્રખ્યાત નાટકકાર કોલમેનની દેખરેખ નીચે ‘કોવેન્ટ ગાર્ડ’ની નાટકશાળા માં લજવી ખતાવવામાં આવ્યું. પ્રથમ તો તેની ખ્યાતી વધારે ન થઈ પણ પાછળથી તેના વખાણ બહુ થયાં. તથા કાંઈક નફો પણ મળ્યો. એનું સુંદર કાવ્ય ‘તબલુ’ ગામ’ ૧૭૬૯માં લખાયું તે ગદ્ય પણ ઝડપથી અને ઘણી સારી રીતે લખી શકતા. ૧૭૭૧ સુધી પછી કેટલાક પુસ્તકો લખ્યાં. ૧૭૭૩માં એમનું ‘ગીબ્બ’ નાટક “શી સ્ટુપ્સ ટુ કૉંકર” યાને ‘વરવાનો વિનય’ લખાયું તેથી એમને ૮૦૦ પૌંડ મળ્યા. ૧૭૭૫માં ‘પૃથ્વી અને જીવતા પ્રાણીઓનો વૃત્તાંત’ નામે પુસ્તક લખ્યું તેમાં ૮૫૦ પૌંડ મળ્યાં પણ આ ઉદાર, ઢાના અવિચારી કવિને પૈસાનો કાંઈ ખ્યાલજ નહોતો. જેટલું આવે તેટલું ઉડાવતા. નીતિ કે કરકસર તો એ જાણતાજ નહોતા. જુગારની ખૂરી લત પણ ખરી. ઉદારતા એટલી હદપારની કે ભાગ્યદેવી એ પ્રસન્ન થાય તોજ એની નાણાંની લીડ ભાંગે. પૈસા ખુટે ત્યારે લંડન શહેરની પાસેના ગામડામાં મુકામ કરે, અને રાત-દિન લખ લખ કરી નાણાં મેળવે. એમના લખાણથી જાણીતા હોવાથી પુસ્તક પ્રગટ કરનાર એમને પૈસા પણ ધીરતા. આવા અસાધારણ ઘસારાથી ૧૭૭૪માં એમને તાવ લાગુ થયો અને એજ રોગથી એજ વરસના એપ્રિલ મહિનાની ૪થી તારીખે એક કવિ, ઇતિહાસકાર, નવલકથાકાર, અને નિબંધ લેખકે પોતાના ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કર્યો, અને પોતાના સાક્ષર સાથીઓનેજ નહિ, પણ અસંખ્ય ગરીબ જનો જેનો એ બેઠી હતો. તેમને દિલગીરીમાં ડુબાવ્યા. મૃત્યુ સમયે એમનું વય માત્ર ૪૫ વર્ષનું હતું. તા. ૯ મી એપ્રિલ સને ૧૭૭૪ના દિવસે તેમના શબને ‘ટેમ્પલ’ (ધર્મસ્થાન) નામની જગ્યાએ ભૂમિદા કરવામાં આવ્યું અને તેની સમાધિ ઉપર નીચે પ્રમાણે લેખ કોતરવામાં આવ્યો:--

“ઓલીવર ગોલ્ડસ્મીથના સ્મરણાથે.”

“કવિ,

કુદરત

ને જાણનાર,

ધતિહાસકાર,

જેની કલમે કાઢ

પણ વિષયને

ખાકી રાખ્યોનથી;

હાસ્ય અને કંડુષારસને ચીતરવામાં એણે,

ઉંચી, વિશાળ અને સતેજ બુદ્ધિવાળો,

ઉમદા, પવિત્ર અને મધુર ભાષાવાળો,

—આ સ્મરણ સ્તુત—

તેના ઓળખી-

તાંઓના સ્નેહને

લીધે, તેના મિત્રો

ના પ્રેમને લીધે અને

તેના અસંખ્ય વાંચકોના

ઉમદા અભિપ્રાય અને પ્રશંશાને

લીધે ઉભો કરવામાં આવ્યો છે.

તે આયરલેન્ડ દેશના લોંગફોર્ડ વિભાગના ફરની

ગ્રામની પાસાસ નામે જગ્યાએ ૧૭૨૮ના નવેમ્બર

માસની ૨૬મી તારીખે જન્મ્યા હતા; ઉપલીન શહેરમાં

કેળવણી લીધી હતી અને ૧૭૭૪ના એપ્રિલ માસની

૪થી તારીખે લંડન શહેરમાં દેહત્યાગ કરીધો હતો.”

આ કવિના લખાણો એટલા બધાં તો પ્રિય થઈ પડ્યાં છે કે નાના છોકરાથી તે ઘરના સુધી તે ઘણા હોંસથી વંચાય છે. તેમાં એવી મધુરતા અને રસ છે કે વારંવાર વાંચ્યાં છતાં તે મુકવા ગમતાં નથી. કોઇ પણ અંગ્રેજી જાણનાર સાધારણ માણસને એમ સવાલ કરવામાં આવે કે, તમારા મનમાં વસી રહેલાં એક કવિનું નામકે તો તે એલીવર ગોલ્ડસ્મીથ નુંજ દેવાશે.

આ કવિનું 'દ્રાવેલર' (પ્રવાશી) નામનું રસિક કાવ્ય ગુજરાતી ભાષા કવિતામાં લખાયું છે. વળી હાલના સદગત સાક્ષર ગોવર્ધનભાઈએ સરસ્વતીચંદ્ર નામની પોતાની અપૂર્વ સ્થ સંકલનાના પ્રથમ ભાગને પહેલેજ પ્રકરણે તથા અન્ય સ્થળે તેમાંનો કાંઈક ભાગ પોતાની મનહર વાણીમાં મુકવાનું યોગ્ય ધાયું છે તથા એજ સ્થ સંકલનાના ચોથા વિભાગમાં આજ કવિના 'હરમીટ' (સન્યાસી) નામના મધુરા કાવ્યના મોટા ભાગના રસનું ગુર્જર ગીરાના ભકત મંડળને પોતાની દીલપસંદ શૈલીમાં આસ્વાદન કરાવ્યું છે તે વાત આ કવિની રસિકતાના ખાત્રી પત્રક સમાન છે. રસિક વાંચકવૃંદના લાભાર્થે ઉપર કહેલી સદગત સાક્ષર ગોવર્ધનભાઈનો કવિતા આ નીચે ઉતારી આ દૃંક ચરિત્ર સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

‘ સ્વેદર ’ (પ્રવાસી) માંથી.

ભાવણી.

ઘર તણ ભમું હું દૂર, સ્વજનહીન ઉર ભરાઈ આવે,
નહિ ચરણ ઉપડે હુથી, શોકને માર્યે;
ધીમો ધીમો વહી જતી ‘શેલ્ટ’ ભટકતી વળી ‘પો’નદી છંદે,
ભમો ભમો સુકયા નિશ્વાસ, ત્યાંજ મન મન્દે.

જઉ ત્યાં હું આવું વળી અહીં, જઉં કયાં કયાંક કંઈ કંઈ જોવા,
મારી ઠરે ન કાંઈ પણ આંખ, માંડતી રોવા;
ડસ ડસી નિરંતર રહ્યું ભાઈ મુજ ઉર ભમતું તહારામાં.
બધું જોઈ જોઈ રહી રોઈ, જાય વહાલામાં.

તે રહે તુમાં દિન રાત, રહેતુંજ સાથ સદા સંધાઈ,
દૂર જાતું જાય તે તેમ, પ્રીતિની દોરી જાય લાંબાતી,
મારી રમત ગમતના મિત્ર પુરાણ શી પ્રીત સદા સુખી રહેજે,
તુજ ઘરની ચોકી કરો, સ્થળી દેવ હોય જે જે તે

સુખ વસો ત્યાંજ જયાં, ભૂલે રંક નીજ દુઃખો;
જયાં પામે આદર માત્ર પ્રવાસી ભુખ્યો.

‘ હરમીટ ’ (સન્યાસી) માંથી

(સરસ્વતિચંદ્ર ભાગ ૪થો પૃષ્ઠ ૪૪૧)

જોગીરાજ ! ઉભા રહો જરી,
મને વાટ જતાવોની ખરી,
પડી વનમાં આ રાત અંધારી,
ભયું એકલો ધરને વિસારી.

*

નથી પગલાં ઉપડતાં મહારાં,
થાકે આવે છે આંખ અંધારાં.
પંથ પુરો થતો નથી આજ,
વાધુ હું ત્યાં વાધે વનવાટ.

*

દિવા જોવું પશું દેખાય,
જવા ત્યાં મુજ મન લલચાય;
ત્યાંતો રહેતા હશે કોક સંત,
મારા દુઃખનો આશુશે અંત.

*

જોગીરાજ એ વાટ જતાવો,
હયા એટલી મુજપર લાવો,
જોમી જોલ્યા, ખેટા રખે જાતો,
એણી પાસ રખે લલચાતો.

*

એતો ભૂતનો લઠકો બાણ,
 બોલાવે ને કરે પછી હાણ,
 ભુખ્યાં તરસ્યાંને આદર આપે,
 હુણું સુકું મળે તે જમાડે.

*

એવી આ છે ગુફા મુજ રંક,
 બેટા તેમાં તું આવ નિશંક,
 ફળને વણ ખેડેલું ધાન,
 શય્યા કાજ કુંળા બાસપાન.

*

ફાં ઝરણું નિર્મળ પાણી,
 સુખ શાંતિને આનંદવાણી.
 એવું અક્ષય પાત્ર છે અહીં,
 હરી પ્રત્યક્ષ થાય છે સહી.

*

બેટા એવા આશ્રમમાં તું આવ્યો,
 ગયો સમજ ચિંતા તણો વારો,
 દુઃખ સંસારના નથી સાચાં,
 મન માનવના એકે કાચાં.

*

મળે કોળીઓ ઉદર ભરાય,
 તમુ પૃથિવ સારે સુવા કામ.
 પળવારનો કરવો સમાસ.
 તોય મન ન ઠરે કરી હાસ.

*

પ્રભુએ તો સરજેલું છે સુખ
 મન મનનું જોળી લે છે દુઃખ
 નિશા કુસુમ સરે શાંત શાંત,
 તેમ જોગી જોડ્યા શબ્દકાંત,

*

આગળ પાછળ ગાદ્યા બેય,
 ઝાંપો ઉઘાડી પેઠા છેય,
 અન્ય સહ પડ્યા નિદ્રામાં મેળે.
 રાત વાધી વઠેલા જોલે.

*

તેવે સમે જાગે જોગીરાજ,
 ધીમે તાપે કરે સ્વયંપાક,
 તપે અંગારા એકાંત શાંત,
 રંગ આપતો મંદ પ્રકાશ.

*

ધીમે ધીમે બળે છે કાષ્ટ,
 ધીમે ધીમે બાહે જોનો તાપ,
 બાહે તોરી બરાધ બીંત માંદા,
 દોડે અહિંતહિં બેઢે આજર,

*

દાર વાળે વાંસળી સમો વાય,
 પહોર રાતના આલ્યા જાય,
 જોગી આ મહ શાંતિ જીવે છે,
 શાંત વાતો કરતા ખીલે છે.

*

ધીમુ ધીમું બોલેને હસાવે,
 થાકેલાનો થાક નખાડે,
 કમા મોઢિ કાંઈ કાંઈ કાઢાડે,
 બોધ આપે ને શાંતિ પમાડે,

*

અજ મધુરં જમે ને જમાડે,
 એપર અતિથીને રૂચી કરાવે,
 પંથી ખાધું ન ખાધું કરે છે,
 પંથી શુભયું ન શુભયું કરે છે.

*

ઉંડા વિચારમાં પડી જાય,
 ગળે ઉતરે છે આંસુની ધાર;
 એની દેખી દશા એવી જોગી,
 દયા આણી થયા દુઃખ લોગી,

*

અજ પડતું મુકી પાસે આવ્યા,
 ફરી ફરી વળી પૂછવા લાગ્યા,
 બોલ બેટા તને શું થાય,
 તારે હૃદયે પડયો શેનો ઘાય.

*

ઘરનો વૈભવ તણ અહિં આવ્યો,
 એણું આવ્યું કે કોઈએ કહાડયો.
 દગો દીધો મીત્રે શું ભાઈ,
 મળી કઠણ હૃદયની શું નારી.

*

બેટા વાત વીચાર તું સાચી,
 માયા સંસારની બધી કાચી,
 કહાવે લક્ષ્મિ તો ચંચળ નારી.
 નહાસી જાય હૃદ હાથ તાળી.

*

સુખ એનું કરે ચમકાર,
 જોતાં જોતાં માય અંધકાર,
 સુખ એનું તો અગજળ જેવું,
 થતાં સમીપ પડે ખોટું એવું,

૩

મીત્રતામાં એ મળે નવ કાંઈ,
 એતો સ્વાર્થની છેજ સગાઈ,
 એના નામે ભુરકાય તે લોળા,
 એને વિશ્વાસે રહે તેતો રહોળા.

*

લક્ષ્મિને કીર્તિ જ્યાં જ્યાં જાય,
 છાયા જેવા મીત્રો પૂઠે ધાય,
 જે એ છાયાને ઝાલવા જાય,
 ઘસે હાથને ખત્તા ખાય.

સોની પ્રીતિતો એથી એ ખોટી,
 મોહજળ નાખે જોતી જોતી,
 જળ નાખે જોતામાં ફસાવે,
 ફાવે ત્યાંજ એ ધુતકારી નાખે.

*

કહાવે અબળા ને નરને નચાવે,
 ગોરી શુભાનભરી પછી રાચે,
 નરના દુઃખની મશ્કરી કરતી,
 નારી પ્રીતિ ખરી નવ ધરતી.

*

પ્રીતિની હુક પ'ખી ધરેકો,
 સુર લોકમાં હોઠે નહિ હો,
 પ્રીતિને નામે સળગાવી આગ,
 નારી નરને કરે છે ખાખ.

*

મોહમાયાને ભેગણી કહાવે,
 નારી નરને ન જ'પી સુવાદે.
 બેટા શાને વેઠવી એની શુળો,
 એની પ્રીતિમાં મુકની પૂળો.

*

ભેગી બેલતો ઉશકેરાય,
 પંથી સાંભળતો ચરમાય.
 નીચું જુવેને ડસડસી રૂવે,
 ગાલે નારંગીનો રંગ ચુવે.

*

બહાણે નાનુક વાહળી ચાલે,
 રંગ ઉજળા પળેપળ ફાલે,
 સુંદરતાના લલિત ચમકાર,
 અંગે ઉઠતા તેવા જણાય.

*

જોગી જુએ છે આલો બને છે,
 પન્થિ નવો નવો વેષ ધરે છે,
 આંખો ચંચળ થઇ ચળકે છે,
 ઝાઠ કુંપળો પેઠે ઉઘડે છે.

*

પન્થિ સુંદરી રૂપ થઇ જાય,
 જોગી ભઠકે ઉંચો નીચો થાય,
 હાથ જોતી રેતી બોલો બાળા,
 ક્ષમા કરજો મને યોગીરાજ.

*

જગ પાવનને નિર્વિકાર,
 શાંત દાંત વસો જોગીરાજ,
 એવા દિવ્ય આશ્રમની માંદા,
 પગ મૂક્યા પાપણીએ આજ.

*

તમ દર્શનનો અધિકાર,
નથી જેને એવી હું છું નાર.

*

ક્ષમા કરજો મને યોગીરાજ,
કહી દઉં મારા વિતકની વાત,
શુભી અબળા તણા અપરાધ,
કૃપા કરજો અહો કૃપાનાથ.†

*

† આ પછીની બાકીની અધુરી રહેલી આ રસીલી કવીતાની નવી
મી. રચના દેશબંકે પુરી કરી સાહિત્યરતનાં છપાવી છે.

“ Easy it might be to render word by word it is difficult sometimes impossible to render thought by thought.”

Max Muller.

“ શબ્દે શબ્દનું ભાષાંતર કરવાનું સરળ હોય પરંતુ એક ભાષાની વિચારશ્રેણી અન્ય ભાષામાં ઉતારવાનું કાર્ય મુશ્કેલ અને કેટલેક પ્રસંગે ન બનવા જેવું છે. ”

પ્રો મેક્સ-મુલર.

(શીખરણી.)

“નથી વસ્તુ કોઈ સરસ નરસી પ્રકૃતિ ગુણે,
નઠારા સારાની સમજ રહી છે ગ્રાહક ઉરે;
વિયોગી દુઃખીના હૃદય તણી અંગાર સગલી,
ભલા સંયોગીથી અતિ સુખદ તે ચંદ્ર રજની.”

સંસ્કૃતમાંથી ભાષાન્તર.

(આ શુદ્ધિ પત્ર અનુસાર પ્રથમ સુધારા કરી વાંચવા મલામલ છે.)

શુદ્ધિ પત્ર.

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
(૧૧)	૧૬	૧૫મા	કોષમાં
૮	૨૩	સાથનો	સાથનો
૧૪	૬	માંહિ	માંહી."
૧૬	૧૦	કરવા ખાસ	કરવા મારે ખાસ
"	૨૪	રાહત	રહિત
૧૭	૧	સેજ ઇચ્છા	રહેજ પણ ઇચ્છા
"	૧૭	સુંદરતા તે	સુંદરતાને
"	૨૨	ચાટે	ચોટે
૨૩	૧૨	દેવડાવું છં	દેવડાવું છું
"	૨૧	બુલક્ષમીએ	બુલક્ષમીએ
૨૭	૧૨	વાતની	વાતથી
૨૮	૧૧	શોરછત્રી	શિરછત્ર
"	૧૪	કેક	કેમ
૩૧	૮	આવવાનો કે કેમ	આવવાનો; કેમ
૩૩	૨૦	છુપાવશે	છુપાવાશે
૩૪	૮	ખતામાંથી	ખાતામાંથી
૩૫	૧૮	સાફ બોલ	સાફ બે બોલ
૩૬	૨૪	મ.ગો	માગે
૩૮	૨૨	હં	હું
૪૨	૧૬	તયાર	તયાર
૪૩	૬	અવા	ઓવા

પાનું	લોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૦	૩	સત્કર	સત્કાર
,,	૨૩	વીધે	લીધે
,,	૨૪	સુમારજી	સુમારે....પણ
૫૨	૭	આચણા	અપણા
,,	૨૧	વિન	વિના
૫૮	૨	અહસ્થેને,	અહસ્થે;
૬૦	૫	ધરની માલોક	ધરના માલોક
,,	૧૮	માયળુપણું	માયાળુપણું
૬૩	૬	જાણાય	જાણાય
૬૪	૮	મઆપ	અપાય
૭૧	૮	તમારે	તમારૂં
૭૪	૨૨	બુદ્ધક્ષમી	બુલક્ષમી
૭૫	૧૦	મિત્ર	મિત્ર
૭૬	૫	બાઈ છે	બાઈ છે
૮૨	૭	ગયો	ગયો....”
,,	૧૬	મુરમ્મી	મુરખિય
૮૫	૪	શ્રીમાતી	શ્રીમાન
૮૬	૨૨	કરાર	કરનાર
,,	૨૪	મત્ર	મિત્ર
૮૭	૧	મત્રે	મિત્ર
,,	૬	શ્રીમાન	શ્રીમાન
,,	૯	અથ	અર્થ
,,	૧૩	કે	કે એ
,,	૨૨	સ્વિકારતી	સ્વિકારતી
,,	૨૫	તરફ	તરફ

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૦	૫	શ્વસ્ટ	શ્વસ્ટ
૯૫	૧૮	આવે.	આવો.
„	૨૨	‘હી !	હું ‘હી !
૯૬	૯	પડા	પેડાં
૯૮	૧૨	ખહારને	ખહારનો
„	૧૬	અ હી	અહિં
૧૦૧	૧૯	તતૌર	તયાર
૧૦૨	૮	લજ	ભૂલજ
„	૧૩	સાંભલો	સાંભળો
„	૧૭	સાંભળશે	સાંભળશે
„	૧૮	સુદા	વસુદા
૧૦૩	૨૧	પ - હયે	પરહયે
૧૦૪	૧૧	પ્રયેજન	પ્રયોજન
૧૦૫	૧૧	વત્તિ	વૃત્તિ
૧૦૬	૮	ખત	ખંત
„	૧૮	હતભાચીએ	હતભાગીએ
„	૨૦	તથારા	તમારા
૧૦૮	૧૮	કહે એ	કહેવું એ
„	૨૪	નેઈએ	નેઈએ કે
૧૦૯	૨૪	વનાજ	વિનાજ
૧૧૦	૧	અપમાવ	અપમાન
૧૧૨	૧૮	ચોઢાવનાર	ડાચુ ચોઢાવનાર
૧૧૫	૧૮	દઢ	દ્રઢ
૧	૨	ગોઢડરમીથના	ગોઢડરમીથની

પાનું	લોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૩	પંચાકી	પંચાકી
૨	૧૧	ગેજ્યુએટ	ગેજ્યુએટ
૬	૮	ભાષા	ભાષામાં
૧૧	૧૨	સંકલના	સંકલનાના
૯	૧	તનો	ભૂતનો
૧૬	કુટ નોટ	મી. રચના	રચના મી.

આ શિવાય અનુસ્વાર, હ્રસ્વ દીર્ઘ, તથા બીજા ચિન્હોની
જે જે ઠેકાણે ખામી જણાય તે સુધારી વાંચવા વિનંતિ છે

